

Oud
Gorcum
Varia

1962

OUD
GORCUM
VARIA

1962

Overdruk uit het Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken,
uitgegeven door de Historische Vereniging „Oud Gorcum”.

HISTORISCHE VERENIGING „**OULD GORCUM**”

Secretariaat: Kortendijk 2d, Gorinchem

Opgericht: 20 augustus 1909

MUSEUM „DIT IS IN BETHLEHEM”

Geopend 1 juni 1912

Conservator: H. van Hoogdalem Hzn.

BESTUUR

G. van Andel, voorzitter
Mr. L. R. J. ridder van Rappard, vice-voorzitter
H. F. van Peer, secretaris
G. Nieuwenhuis, penningmeester
Mr. D. Hurman
M. de Jongh
M. W. Schakel
Pastoor H. J. A. de Wit
Mevrouw E. E. M. van Gulik-Peper
G. C. van den Ende
Mr. A. Telders
J. G. Pot

ERE-LEDEN

Drs. W. A. van der Donk
M. de Jongh
H. van Hoogdalem Hzn.
H. F. van Peer

AANTAL LEDEN

Op 1 december 1962: 291

INHOUD

	pag.
DRAKEN IN GORINCHEM - En St. Joris bestrijdt ze nog steeds, door H. F. van Peer	5
CONTROVERSEN ENDE DIFFERENTEN TUSSCHEN DIE VAN DORDRECHT EN DIE VAN GORINCHEM, door H. van Hoogdalem	10
HET OUDE VROUWENHUIS TE GORINCHEM, door Mr. A. Telders	19
EEN EXOTISCHE GAST IN ONZE STREEK, door M. W. Schakel	26
EEN ANDER LICHT OP HENDRIK VAN BREDERODE, door Mr. A. Telders	27
VAN EENHOORNS - ZEEMEERMINNEN EN WILDEMANNEN, door H. F. van Peer	29
EIKE'S HOF VERDWENEN	31
ENIGE BELANGRIJKE GORINCHEMSE BRONNEN VOOR HE- RALDISCH EN GENEALOGISCH ONDERZOEK, door H. van Hoogdalem	32
UIT EEN OUD SCHOOLBOEKJE OVER GORINCHEM, door H. F. van Peer	35
DE GESCHIEDENIS DER HEERLIJKHEID DALEM, door Mr. A. Telders	38
EEN BOEKJE VAN RUIM EEN EEUW GELEDEN, door H. F. van Peer	41
DE ONTWIKKELING VAN HET VERVOER IN DE LAATSTE EEUWEN, speciaal met betrekking tot Gorinchem, door G. van Andel	43
GENEALOGIE, WAPENKUNDE EN PLAATSELIJKE HISTORIE, door H. van Hoogdalem	54
HISTORIE IN MOZAIEK, door H. F. van Peer	56
GORINCHEM EN DE VISSERIJ, door Mr. A. Telders	63
DE HISTORIE VAN DE WINDMOLENS, in het bijzonder van de Alblasserwaard, door M. van Hoogstraten	67
TWEE GORCUMSE HUIZEN WERDEN GERESTAUREERD, door H. F. van Peer	69

Draken in Gorinchem

En Sint Joris bestrijdt ze nog steeds

door H. F. van Peer

Vóór mij ligt een boek. Met een zwarte stofomslag. In vurige letters vlamt het mij tegemoet „In de draeck”. En dan in volle uitmonstering te paard, het zwaard geheven, St. Joris die de draak bestrijdt. De draak — een monsterachtig en gedrochtelijk wezen met vurige ogen — symbool van alle verderfelijks, vlammen uitbrakend en verderf zaaiend. De draak — het meest mysterieuze dier, dat er op de wereld door de eeuwen heen heeft „bestaan”. Verschijnend in een bijzonder groot aantal heel uiteenlopende uitmonsteringen.

„Zij hebben vleugels en een lange veraarlijke staart. Soms zijn zij slangen, een ander maal hagedissen of krokodillen. En dan die koppen! Er zijn er met één kop, maar er zijn er ook met drie of negen koppen, die bovendien de voor de held zo ontmoedigende eigenschap hebben, weer aan te groeien, als hij ze afslaait”, zegt Prof. Dr. C. W. Mönnich in de inleiding van dit drakenboek, dat in april 1960 het licht zag toen de N.V. Hollandsche Draad- en Kabelfabriek Amsterdam vijftig jaar bestond en de directie „nu eens niet aan de DRAKA (van draad en kabel), maar aan de Draak zelf speciaal aandacht” wilde besteden.

Een buitengewoon interessant boek, samengesteld door hoogleraren en andere dienaren van de wetenschap. Rijk geïllustreerd — het staat vol draken!

Ik raadpleegde het omdat ik iets wilde schrijven over Gorcum, St. Joris en de draak, maar ik kon er geen genoeg van krijgen en ik ben er in blijven lezen totdat de laatste letter uit de drakenmuil was gespuwd. En zelfs in mijn slaap liet het boek me niet los. Een draak ontvoerde een aardse schone, vol bevalligheid, die ik, wat ik ook deed, niet kon bevrijden uit de meervoudige worggreep van de draak. Maar hoe kon ik ook, ik ben geen prins en nog minder een heilige Joris.

—o—

In dit boek wordt verteld over het oermonster — want het is er altijd geweest en het heeft in het denkleven van de mens ook steeds een plaats ingenomen. Wij ontmoeten de draak in de Bijbel, op prehistorische muurschilderingen, op Griekse schotels en dorische vazen.

In de oosterse wereld neemt de draak een eigen en belangrijke plaats in en in alle vormen van kunst is het een wezen, waarvan men dankbaar gebruik maakt. Men danst met de draak, men kleedt zich in drakengewaden, men ornamenteert met de draak en St. Joris bestrijdt het monster. En als de draak op een gravure van J. Callot (1635) St. Anthonis verzoekt, dan is het als bij een schilderij van Breughel, talloos zijn de draken en ze hebben de meest uitzonderlijke vormen. Ze komen uit de lucht gevlogen, ze kruipen je tegemoet, ze trekken op als legerhorden, ze manifesteren zich als vleermuiswolken zowel als strijdwegens op wielen. Allemaal draken!

Ik heb draken gezien van Albrecht Dürer, Piero de Cosimo, Leonardo da Vinci en Jan Steen en ik heb ook de grootste strijd aller drakeneeuwen meebeleefd:

„Sint Joris heeft een jonkvrouw het leven gered die door een draak zou worden verslonden. Niemand durfde het ondiep tegemoet te treden, de prinses had zich al met haar tragisch lot verzoend, daar kwam „toevallig” de heilige Georgius (= Joris) voorbij. In een ommezien had hij de draak met zijn lans zo zwaar verwond, dat de prinses het monster met haar gordel om de hals „als een mak hondje” achter zich aanlopend — kon meenemen naar de stad. Arme Draak!” (Prof Dr. Maartje Draak in „In de draeck”).

Ik zou u nog veel over draken willen vertellen, ook over de drakenfolklore die vooral in Vlaanderen nog steeds hoogtij viert, ik zou drakengedichten willen reciteren en er veel voor voelen u uit te nodigen naar het draaksteken in Beesel te gaan, dat vandaag nog steeds voorkomt. Ik ken drakenliederen (en ik zag filmdraken) en ik zou u oude huizen als „De groene draak”, „De vergulde draak” en „De vliegende draak” willen binnenleiden. Ik wil dichters laten spreken van de draak, u wapens met het monster tonen en u de draak in de caricatuur laten zien, maar dat alles kunt u zelf vinden in dat mooie boek „In de draeck”.

Uiteindelijk wilde ik u slechts vertellen over de verbinding tussen Gorcum en St. Joris, de drakenridder. En zo ben ik dan eindelijk weer thuis om

die taak te vervullen. Intussen heb ik geen spijt van mijn uitstapje, ik heb zelfs met de draak gedanst!

Wij gaan dus in Gorcum op zoek naar St. Joris en vanzelfsprekend komen wij

straat, waar de schutters oefenden, vergaderden en hun feesten vierden. Het waren de oude of St. Joris Schutterij van de voetboog en de Jonge of St. Christoffel Schutterij van de handbus, die hier hun Doelen (oefenplaats om te schieten) hadden.

De schutters van St. Joris hadden

*St. Joris met de draak
op het Sint Jorisplein.*

op het St. Jorisplein, waar hij — in steen gehouwen — de draak bestrijdt. Een schepping van Markus Ravenswaaij, herinnerend aan de patroon van één van Gorcums schuttersgilden. Het St. Jorisplein bevindt zich in de Haarwijk, in de hoek gevormd door de Banneweg en de Mollenburgseweg. Het is een soort „voorburcht” tot de schuttersburcht, waarvan de straten namen dragen die herinneren aan de vroegere schutterij van onze Arkelstad.

De eigenlijke plaats van St. Joris was natuurlijk de oude Doelen in de Molen-

een eigen altaar in de kerk, dat in 1423 door burgemeesters en schepenen van de stad, met verlof van Hertog Jan van Beieren, Graaf van Holland, aan de oude schutten werd geschonken, aldus Van Goch (pag. 20). Aan het altaar was een vicaris verbonden, die wekelijks de mis las.

„Het altaar was met prachtige ornamenten versierd, zodat het voor geen der andere in pracht behoefde onder te doen. Boven dit altaar stond de afbeelding van de patroon der Schutters, St. Joris, te paard met geveld speer”.

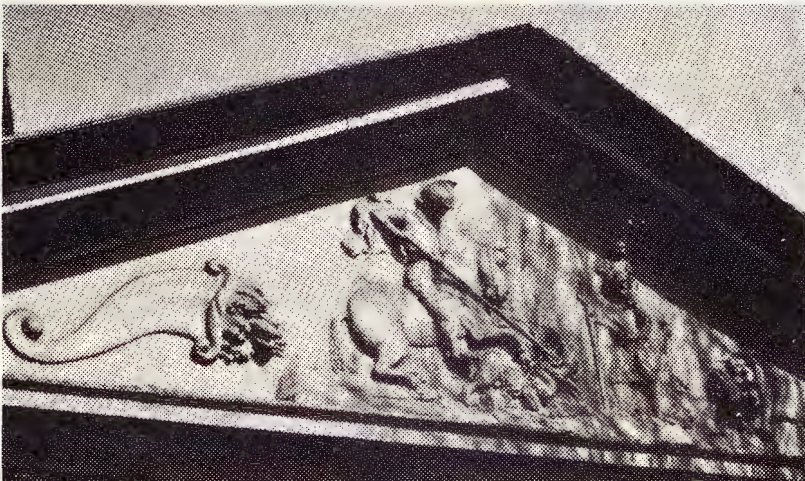

De St. Joris windvaan van de Oude Doelen.

De schutters oefenden aanvankelijk buiten de Burchtpoort, maar in 1499 werd De Doelen in de Molenstraat ingericht. In 1589 werd een nieuw Doelhuys gebouwd. Er werd in dit jaar ook f 23,— betaald voor het maken van een koperen St. Joris op de Doelen.

Het blijkt niet duidelijk of met die koperen St. Joris een windwijzer is bedoeld, wat echter wel aannemelijk is. Tot 1 februari 1953 stond er een windvaan met St. Joris op het Doelhuys in

de Molenstraat. In de nacht van de stormramp is deze St. Joris-windvaan er afgewaaid en sindsdien bewaarde de heer O. Netze dit mogelijk 4 eeuwen oude stuk werk in een berghok van de oude Doelen. De windvaan is bewaard gebleven en zal naar ik hoop straks het gerestaureerde Doelhuys weer gaan sieren, als herinnering aan de glorie van de Gorcumse schutters, eens stoere verdedigers van hun Gorcum.

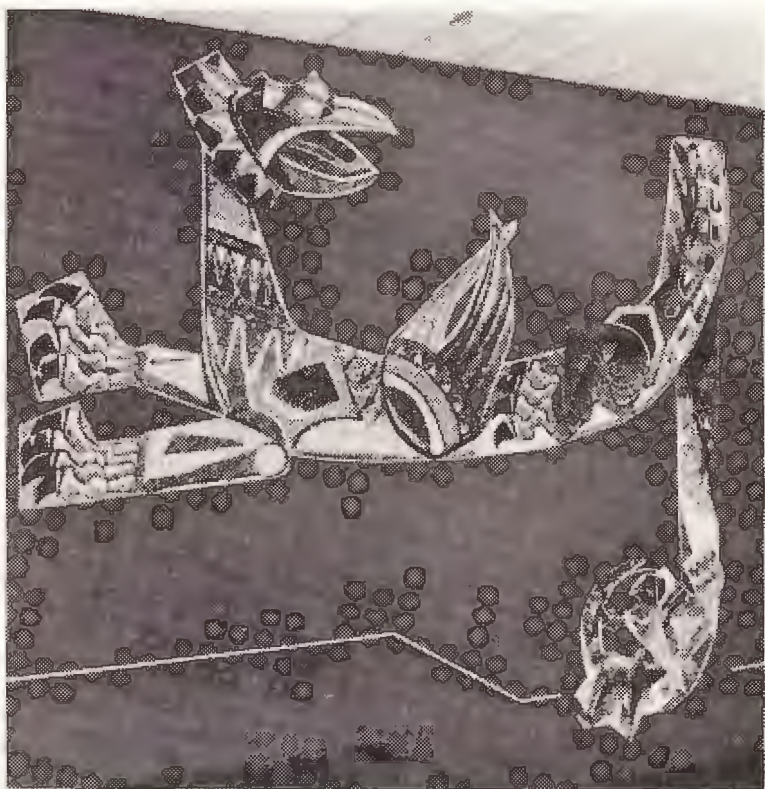
Op 11 september 1843 werd door de Verenigde Confreriën van St. Joris en St. Christoffel de eerste steen gelegd voor de bouw van een schouwburgzaal en koffiekamer op de plaats van de afgebroken getimmerten achter het Doelhuys in de Molenstraat. In de vestibule van het gebouw werd een herinneringssteen geplaatst, met de namen van de hoofden en de leden. Deze steen is uit de muur in de hal van het oude Doelengebouw gehakt en staat nu in de hal van De Nieuwe Doelen als aandenken aan de eens zo mooie schouwburg, die oud en der dagen zat, tenslotte in handen van de slopers viel.

In het fronton boven de ingang van

de schouwburgzaal werden St. Joris en St. Christoffel broederlijk verenigd. St. Joris in strijd met de draak, St. Christoffel met het kind op de schouder. Een niet onaardig stuk stuc-werk, dat helaas bij de sloping van de oude Doelen in het najaar van 1961 niet kon worden behouden. Het had geen grote artistieke waarde, het zou echter aardig geweest zijn dit ornament van ruim 100 jaar oud te kunnen bewaren als herinnering aan de schutters, maar de samenstelling van het geheel was te kwetsbaar om de sloop te overleven.

(Zie afbeelding onderaan pag. 7).

Hieronder ziet u de draak als kunstwerk in De Nieuwe Doelen, uitgevoerd in mozaïek.

De drakenfiguur in mozaïek in De Nieuwe Doelen — een schepping van het echtpaar Bouwhuys-Klaasens te Zandvoort.

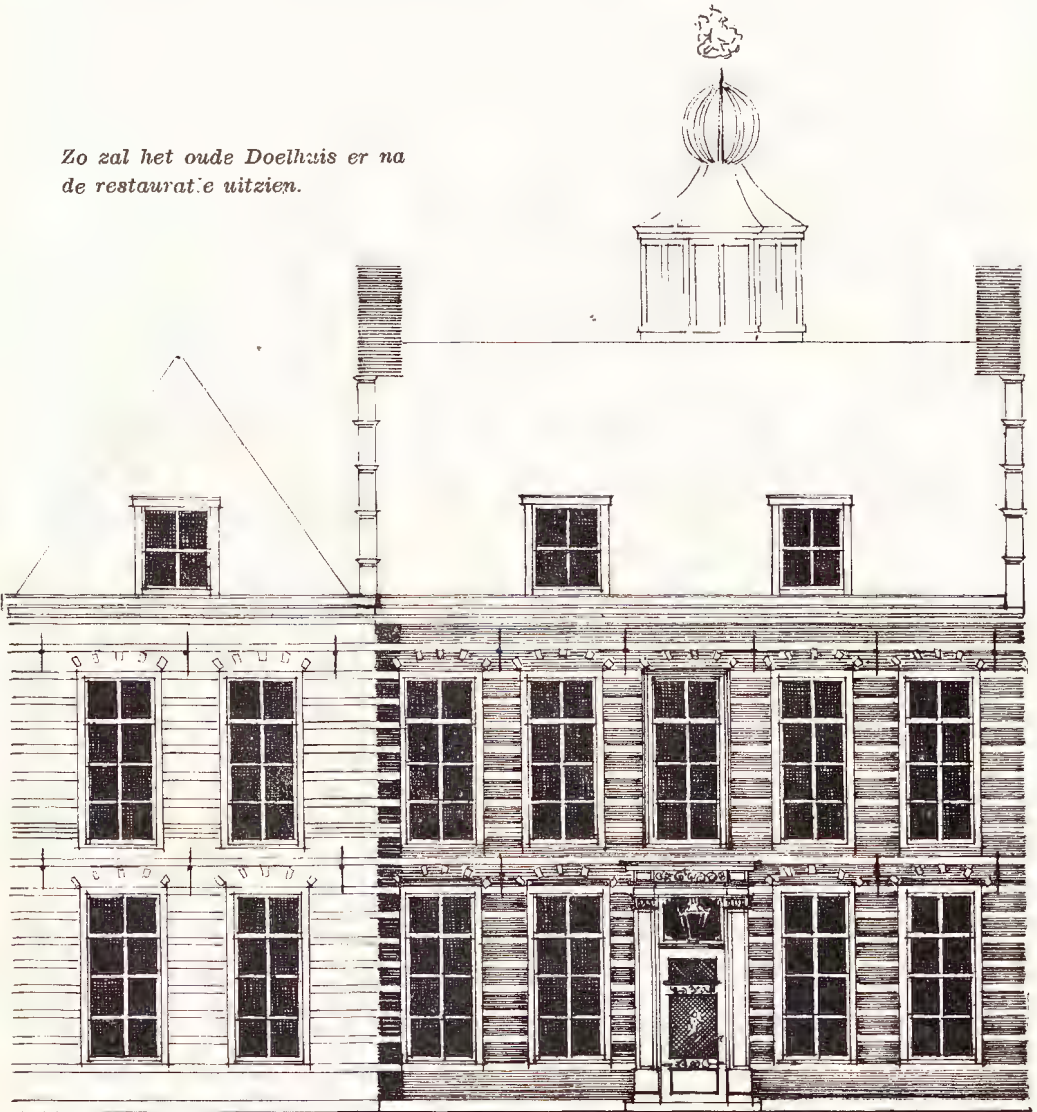
De naam St. Joris kwam ook als huiszennaam in Gorcum voor. In de 17e en 18e eeuw had men op het Eind, noordenhoek Tolsteeg, een huis, erf en stalling (aan de ingang van de stad — aan elke stadsingang was tenminste één stalling) genaamd St. Joris, later den ridder St. Joris en op de Langendijk eveneens een huis dat in de 16e en 17e eeuw de naam van de grote drakenbestrijder droeg. Trouwens in de naam van de huizen leefde toch nog al eens het uitzonderlijke en het ongeloofwaardige, want de grote mens verschilt niet veel van de kleine, ook hij gelooft nog zo graag in het sprookje, het sprookje

van de prinses en de draak, en dan van de ridder die de prinses uit de macht van het vuurspuwende monster weet te redden.

U zag het dat er in dit drakerige praatje toch wel wat contacten tussen Gorcum en de draak met St. Joris te vinden waren en bovendien hebben wij samen de draak in vele gedaanten gezien. Krijg er geen nachtmerrie van, want dan zou u van de draak verlost zijn maar weer met een ander mysterieus beest opgescheept zitten.

Zo zal het oude Doelhuis er na de restauratie uitzien.

Controversen ende differenten tusschen die van Dordrecht en die van Gorinchem

door H. van Hoogdalem

De titel van mijn onderwerp had ook kunnen luiden: „De 500-jarige oorlog tussen Dordrecht en Gorinchem”.

Maar evenmin als de 80-jarige oorlog, 80 jaren lang intensieve strijd te zien heeft gegeven, heeft ook de 500 jarige tussen Dordrecht en Gorinchem, 500 jaren lang permanente strijd opgeleverd. En dan waren het bovendien meestal nog geen bloedige botsingen. Integendeel. De gehele periode wordt gekenmerkt door wat we thans gewend zijn „een koude oorlog” te noemen. Ze werd bovendien gevoerd op wat beperkter fronten dan thans het geval is. De wereld was toen nog niet zo groot. Maar u weet dat zulk een koude oorlog, mits goed gevoerd, toch diep kan ingrijpen in de verhoudingen tussen de elkaar bestrijdende partijen of levensgemeenschappen. In dat opzicht was onze voorzaten niets menselijks vreemds. Lange papieren betogen met bedekte, soms ook met openlijke verwijten over en weer. Diplomatieke spitsvondigheden of vriendelijkheden met op de achtergrond altijd toch de tegenstrijdige belangen van de twee rivalen. Vaak speelt dan nog hoger politiek belang mee en drijft het „verdeelen en heersen” de partijen tegen elkaar op.

Als dan eindelijk een lang getergde, hetzij bloedig, hetzij onbloedig, toeslaat en zich vergriipt aan het goed of het leven van de ander dan is er de deining als van een steen in de vijver. Ook de buitenwacht gaat dan merken dat er toch wel iets aan de hand is en gaat er zich mee bemoeien, omdat men bemerkt, dat het eigen bestaan of belang in het gedrang komen.

Al deze kenmerken vertoont ook de 500 jarige strijd tussen Dordrecht en Gorinchem. De oorzaken van die strijd?

- 1e Het stapelrecht en het daarmee verband houdende Maasrecht.
- 2e De riviertollen.
- 3e De munt, en ten slotte en ten 4e, Het z.g. Baljuwschap van Zuid-Holland.

Het meest frequent is de strijd gevoerd rondom het stapelrecht van Dordrecht en haar Maasrecht. Daar het niet mijn plan is een geschiedenis

van het stapelrecht te schrijven, ligt het voor de hand dat ik er niet te diep op in kan gaan. De belangrijkste feiten dient men echter te weten om de redelijkheid en de noodzakelijkheid van de strijd, van Gorinchemse zijde althans, te begrijpen. Hiermede, ik besef het levendig, heb ik partij gekozen. Ik sta dus aan de Gorcumse kant, wat u zult willen begrijpen en naar ik hoop ook billijken.

Al heb ik er aan de andere kant oog voor, dat een stad, wanneer ze wet en recht aan haar zijde heeft, al het mogelijke doet voor het behoud van rechten en privileges.

Het stapelrecht, of liever het volledige stapelrecht, werd Dordrecht verleend in 1299 door Graaf Jan I van Holland, en niet zoals Emck in zijn kroniek van Gorinchem op voetspoor van Kemp vermeldt, in 1350 door Margaretha van Beieren.

Deze verlening door graaf Jan I was in feite de legitieme afsluiting van een in de loop van vele jaren gegroeide toestand.

Reeds in 1200 geeft Graaf Dirk VII aan Dordrecht een privilege, dat de handel in laken regelt. Willem II geeft in 1249 tolvrijheid op de rivieren de IJssel, Lek, de Oude Maas en de Merwede, behalve voor wijnen, laken, staal, ijzer, zout en mondkost.

In 1270 volgt tolvrijheid te Geervliet er. in 1284 hetzelfde te Strinemunde (Strijen).

Dit zijn beide dan al grafelijkheids-tollen. In 1289 doet Dirk van Wasse naar tegen een grote som gelds afstand ten behoeve van Dordrecht van de tol, die hij aan de Maas nabij Geertuidenberg heeft. In 1276 krijgen kooplieden uit Deventer, Zwolle en Kampen voorrechten bij het bezoeken van Dordrecht. Een der bepalingen er van is, dat ze dezelfde rechten mogen betalen als in het Zwin bij Brugge. De bedoeling is duidelijk. Dordt wordt door Floris V bevoordeeld ten koste van Brugge. Dordt moet dan, dat eist het belang van de graaf, Hollands grootste handelsstad worden.

Hamburg in 1277 en Groningen in 1298 krijgen eveneens te Dordrecht gunstige rechten bij het aldaar ter markt brengen hunner goederen. Van 1283 tot 1285 is de Engelse wolstapel te

Dordrecht gevestigd. Calais is dan van de eerste plaats gedrongen, die het sedert vele jaren had bezeten. Een onenigheid tussen de koning van Engeland en Graaf Floris V leidde echter al binnen de twee jaren weer tot opheffing. In 1283 krijgt Dordrecht het recht van de munt, waarover hierna meer. In 1298 ontvangt het het recht van de wissel. Dordrecht was door al deze maatregelen in feite dus al geworden de stapelplaats aan de Rijnmond, een functie die tegenwoordig Rotterdam heeft.

In de jaren 1298 en 1299 wordt deze feitelijke stapel nu door Graaf Jan I door het verleende privilege een wettelijke stapel.

Door dit privilege werd de oorspronkelijke „vrije stapel” omgezet in een „dwang stapel”. Was de koopman daarvoor vrij om zijn waren daar te brengen en te verkopen waar hij de beste markt dacht te zullen vinden, nu was die vrijheid verdwenen en werd hij gedwongen naar Dordrecht te varen zodra hij in het rechtsgebied van de Graaf van Holland kwam. De maatregel trof dus geheel Holland en voorts Zeeland en West Friesland. Het is begrijpelijk, dat een dergelijke maatregel alleen kon worden genomen, daar waar de belangen van de graaf en van de stad parallel liepen.

Voor Dordrecht kwam het recht in het kort hierop neer, dat alle goederen, de Lek, de Merwede of de Maas afkomende, te Dordrecht moesten worden gelost, verkocht en verbodemd.

Wat de eerste twee betekenissen is wel duidelijk. Verbodemen betekende, dat de koopwaren, zodra ze te Dordrecht door de vreemde schipper op de kant waren gezet, door hem niet meer mochten worden aangeraakt. Zelfs als de waren te Dordrecht geen markt vonden, dus niet verkocht konden worden, waren het Dordrechtse schippers die ze van Dordrecht naar elders mochten vervoeren. Later werd ingesteld, dat de vreemde schipper het wel mocht doen, mits hij een z.g. „volger” aan boord nam. Dit was een soort dwarskijker van de stad Dordrecht, die op het schip meevoer om te zien waar de goederen bleven of ze met name door de vreemde schipper naar zijn thuishaven werden gebracht om daar te worden gelost en verbruikt. Op andere markten dan de thuishaven brengen was ten strengste verboden. In deze fraaie constructie was het dus zo, dat b.v. een Gorcumse schipper met wijn of ander goed geladen, de Merwede afkomende, eerst naar Dordrecht moest varen, daar het goed op de kant zetten, om het daar te doen verkopen. Lukte

dit niet, dan moest hij aan Dordrecht het z.g. recht van makelaardij betalen en vervolgens een volger aan boord nemen, betalen en de kost geven, om dan aldus met deze door hem zelf betaalde spion naar Gorinchem te varen en daar dan definitief te lossen en te verkopen. De grafelijke tolgaarders te Geervliet en te Strienemunde werden bij het privilege van 1298/9 ingeschakeld als controleurs. Niemand mocht deze tollers op weg naar Zeeland passeren, tenzij hij bewijzen kon, dat hij zijn goederen te Dordrecht had gekocht. Wat hier voor Gorcum gold, gold voor alle plaatsen langs Lek, Merwede en Maas gelegen. Eerst naar Dordrecht, dan naar huis en onderweg geen graankorrel lossen op poene van verbeurdverklaring van schip en lading. In 1355 bepaalt Willem V in een nieuw privilege dat hij Dordrecht verleent:

„dat alle goed, datten Rijn, die Mase, die Wael, die IJssel, die Lecke ende die Merewede neder comen sal jof opwaerd varen wille, van waen dattet comt jof wien dattet toe behoord, binnen onser stede van Dordrecht voerseit comen sal ende rechten stapel houden, also coern ende sout ende dat salmen aldaer vercopen ende vermeten op eenen anderen bodem, sonder arghe-list”.

In dit privilege wordt de invloedssfeer van Dordrecht uitgebreid naar alle kanten.

Alleen Zierikzee en Middelburg bleven stapelvrij voor zout dat ze naar Keulen brachten en voor de lading die ze van daar als retourvracht medenamen, maar met het absoluut verbod om onderweg ook maar iets van de lading te verkopen op verbeurte van schip en lading als Dordtse spionnen deze euvele daad zouden hebben gemeld.

Klachten van Gorcum en van andere Hollandse steden als Schoonhoven, Rotterdam en Schiedam, Haarlem, Leiden en Amsterdam werkten weinig uit.

Nog tot 1392 onder de Ruwaard Albrecht van Beieren gelukte het Dordrecht door allerlei aanvullingen en verscherpte bepalingen zijn rechten te verstevigen.

Dat bij de toenemende handel en nijverheid in de andere steden van deze gewesten dit alles geen stand kon houden is wel duidelijk.

Vooral Gorinchem en Schoonhoven waren hier door hun ligging de slachtoffers, die het zwaarst werden getroffen.

Gorcum komt echter de eer toe het eerst de kat de bel te hebben aangebonden. Een dagvaart van de Holland-

se steden in 1325, als gevolg van klachten van Gorcum en Schoonhoven, richtte weinig uit. Wat bereikt werd was een tijdelijke opschorting van het stapelrecht, waaraan Dordrecht zich echter niet hield. Repressaillemaatregelen tegen Dordtse schippers en het in beslag nemen van Dordts goed, hielpen slechts tijdelijk.

Otto van Arkel echter laat in 1359 het eerst bloed vloeien. Dat maakte indruk.

Laat ik hier de kroniekschrijver zelf aan het woord laten (Dirck Frankensz. Pauw):

„Desen heer Otto, heer van Arckel was een wijs ende gestrenge ende grootmoedich man ende een trouwe heer ende bescermer sijne ondersaten ende haer rechte ende prevelegien ende voorvechter insaſke, als ick hiernaer daer af schrijven sal een bispel. Daer was een thollenaer in Merckenshoek bij Dordrecht, die de van de Gorcum seer in tholle schatte ende beswaerde boven recht ende reden, ende woude niet dat sij eenighe prevelighe ofte vrijheit gebruycken soude. Ende als sij dick ende menichwerpen heer Otto dit clagende, weert hij tornich ende gram op den thollenaer ende schreef hem drij brijven, dat hij sijn ondersaten liet vrij passeren sonder tolle van hem te nemen nae die preveliegen die sijn voorvaderen verereghe hadden van de graven van Hollant, daer hij schoon brieven af hadde, ende altijd vrij geweest hadden, oft hij soudent op hem verhaelen. Dese thollenaer was hoverdich ende groot ende oock welgesien int hoff van Hollant, ende liet dit niet, want hij meinde dat niemant hoe machtig hij waer, die souden dorven misdoen. Ende als hij dagelijckcx de van Gorcum meer beswaerde ende om heer Otten schrijven niet en gaff seynde heer Otto een deel sijnen knechten in een schip geladen met goet, die gebeerde recht oft sij sonder tolle voorbij woude varen. Des hastede hem die thollenaer seer om dat schip aan te haelen als verboot goet. Des seyde die schipper: tscip ende goet hoort toe die van Gorcum, die gheen tol schuldigh waren, want die Heer Van Arckel heeft daeraff goede brieven van den graven van Hollant. Des seyde die thollenaer: ich en geve om den Heer van Arckel niet, ick wil mijn tolle hebben. Ende als hij aent scip was weert hij terstond ghedoot”.

Abraham Kemp die dit verhaal van Pauw over vertelt, zegt aan het slot over de dood van de tollenaar: „Maar sij deden hem betaling, bequaam om den Tol van Charons Veir mē te voldoen”.

Deze daad, gevoegd bij het vele dat reeds gepasseerd was, deed de Heer van Arkel bij Albrecht in ongenade vallen, zo zelfs dat de Graaf aan Dordrecht beloofde geen dading met de Heer van Arkel te zullen aangaan voor en alear deze de schade aan Dordrecht aangedaan, zou hebben vergoed, terwijl hij ook geen stapel te Gorinchem zou dulden.

Veel trok Heer Otto zich van dit alles niet aan, want wanneer in 1363 tussen hem en Albrecht de verzoening tot stand komt, schenkt Albrecht Gorcum niet alleen tolvrijheid door heel zijn gebied, maar hij blijft ook verder werkeloos toezien als Gorcum blijkt zich van de hele Dordtse stapel niets aan te trekken. Als de Gorcumse schippers met hun koren en zout beladen schepen uit Zeeland en Holland kwamen was Dordrecht lucht voor hen. Ze voeren eenvoudig de stad voorbij.

Die keer dat Dordrecht het waagde Gorcumse schepen aan te halen en op te brengen sloeg de Heer van Arkel hard toe zoals Dirk Frankensz. Pauw ons in zijn Kroniek bericht. (Dirck Franckensz Pauw Kronijcke des lands van Arckel ende der stede van Gorcum door Hettel Bruch blz 44-45).

„Op die selven tijt als die van Dordrecht die van Gorcum dwinghe wouden boven haer privilegien ende vrijhede die sij hadden, te weten als sij quamen uijt Holland, uijt Seeland, uijt Vlaanderen met koorn, met sout ende met alderhanden goede, dat eerst soude(sende) tot Dordrecht ende ver stapelen daer. Als heer Otto dat vernam, schreef hij hem, dat sijn ondersaten vrij waren na der preveligien, die hij daer af hadde van den grave van Hollant. Des beval hij sijn ondersaten, waert dat die van Dordrecht haer schepen met machten aenhalen, dat sijt goedertieren gehengen soude ende gevet hem te kennen. Des was een goet man van Gorcum geheijten Bominck die quam met veel souts uijt Hollant om daermee te Gorcum te varen. Als die van Dordrecht dat sagen, voeren sij hastelijck ende hem nae ende namet schip als verboot goet ende settendet op galchoort. Dat deden sij drijwerven ende desen heer van Arckel betaalden Bominck alle drij de schepen ende verboot dat nimant meer varen en soude ter tijt toe dat hij hem wat anders liet weten. Ende al was Heer Otto seer tornich, noch scheen hij vrelijck te wesen. Des plagen die van Dordrecht op die tijt selver veel wijnen te copen opten Rhijn ende die neder te brengen. Doen sij zelve jaers veel wijnen ghecocht hadde en de daerna mede nederquamen

in schepen, ende die heer van Arckel dat wel wist, want hij heymelijck bespieters had, doe sij bij Gorcum quamen, haelden hij alle die schepe met nachten aan ende dede die wijnen opslaen te Gorcum opt Merkvelt ende schenkte die wijnen banreheeren, riddersen ende knechten daeromtrent woonende, ende sonderlinghen die gemeijnte van Gorcum, in spijte die van Dordrecht. Ende van die tijt voort lieten sij die van Gorcum vrij sonder stapelrecht voorbijvaren alsoo dick alst hem belieffde, ende op die voorwaerde wouden sij verenicht ende versont".

Na dit voorval zag Dordrecht voorlopig dus van geweld af en liet Gorcum begaan. Deze stapelvrijheid liet zich in Gorcum weldra voelen. De handel nam toe en in 1365 vinden kooplieden uit Luik en uit Keulen het waard zich te Gorinchem te vestigen.

In 1384 tracht Dordrecht Gorcum te benadelen door het sluiten van verdragen met een aantal Hollandse steden als Haarlem, Leiden, Delft, Amsterdam, Alkmaar, Rotterdam en Weesp. In dit verdrag nemen deze steden de verplichting op zich in 6 jaren niet te Gorcum te stapelen, goederen te halen of te brengen, te lossen of te laden, te kopen of te verkopen. Aan het Land van Heusden en Altena wordt in die tijd het verbod opgelegd om goederen te Gorinchem ter markt te brengen. Van de vereniging en verzoening tussen beide rivalen, waarvan hierboven sprake was, blijkt dus op deze tijd maar weinig meer over. Maar nauwelijks zijn de 6 jaren om of de kampen zijn voor Dordt gekeerd. De ogen waren in die tijd opengegaan. In 1391 vindt Dordt dezelfde steden, nog vermeerderd met enkele dorpen, als een machtige coalitie, tegenover zich, die gebruik maken van een verkoeling tussen Albrecht en Dordt. De omstandigheden hadden Albrecht gedrongen in het kamp der Kabeljauwen en daarbij vond hij het machtige bolwerk der Hoeken, Dordrecht, tegenover zich.

Heer Otto's zoon Jan van Arckel heeft stellig zijn positie als kanselier van Holland niet onbenut gelaten. Deze steden-coalitie moet dan ook wel als zijn werk worden gezien. Als het machtige Dordt in een brief aan de Graaf klaagt, dat men in deze kwestie zonder haar heeft vergaderd dan schrijven de coalitiegenoten Dordt een brief, die er niet om liegt. Het moet nu maar eens uit zijn met deze Dordtse tirannie en men belooft elkaar nu, dat men elkaarten opzichte van Dordt niet meer in de steek zal laten. Onverbloemd maken zij in een brief de zaak van de Heer

van Arckel tot de hunne. Zij zullen zich niet meer aan de stapel storen en eisen zelfs van Dordrecht schadeloosstelling voor hetgeen in het verleden door Dordrecht aan schade aan hen werd toegebracht. In deze tijd valt ook de door Albrecht verleende en door zijn zoon Willem bevestigde vrijstelling van het Stapelrecht, waarover reeds werd gesproken.

Maar niets is wisselvalliger dan het lot van vorsten en steden.

Nauwelijks 10 jaren later staat de Heer van Arckel, de vroeger machtige kanselier van Holland, voor de ruines van zijn „Keizerlijke burcht", de gevangenis muren sluiten zich achter hem.

Dordrecht wordt door Albrecht in oude rechten hersteld en erkend in zijn stapelrecht. Stuk voor stuk valt het Arkelse gebied uiteen en toe aan Holland. Holland heeft gewonnen. Dordt heeft gezegevierd. Holland is Hoeks.

Toch blijft het weer verkregen recht een heftig bestreden bezit, zoals de latere jaren zullen leren.

In 1430/1 zijn er nieuwe geschillen. Gorcum spreekt hierin nog niet mee. Weer zijn het de Hollandse steden, die via Philips van Bourgondië Dordt dwingen concessies te doen. Het brengt weinig baat, want Dordt blijft met alle oorbare en onoorbare middelen streven naar handhaving harer rechten.

In Schiedam dringen b.v. op zekere dag Dordtse burgers de haven binnen, nemen een schip in beslag dat aan een Schiedammer toebehoorde, die het stapelrecht had genegeerd. Schoonhovense schippers zien hun schepen geroofd en opgebracht en de gevangenisdeuren achter zich sluiten.

Met geweld wordt door Dordt de bouw van een sluis bij Haastrecht verhinderd, omdat deze sluis de mogelijkheid zou scheppen de tol te Ammers te omvaren en aldus ook aan het stapelrecht te ontkomen. Tot op de Zuiderzee dringen Dordtse caperscheppen door om de Geldersen achterna te zitten, die de wijnstapel ontdoken door via de Gelderse IJssel en de Zuiderzee naar Amsterdam te varen en niet naar Dordt.

In de haven van Gorcum beroven zij een schipper van zijn gelden en werpen de man zelf in het water. Door het gehele gebied van het stapelrecht had Dordt zijn agenten, die de overtredingen moesten melden. Aandeel in de buit vergrootte hun activiteit.

Al deze wandaden lokten reacties uit, maar ophouden deed Dordrecht niet. De graven van Holland ontbrak het blijkbaar aan macht om Dordt tot de orde te roepen.

In 1461 laait de strijd tussen beide steden weer fel op. Aan weerskanten

bracht men elkaars schepen op. Philips de Goede trachtte door een overeenkomst tussen de beide steden hen tot rede te brengen, waarbij hij o.a. besliste dat die van Gorcum op de Merwede stapelvrijheid zouden genieten zoals die van Gouda dit hadden op de Lek en de Hollandse IJssel. Er was dus wel iets bereikt. Karel de Stoute bevestigde in 1468/9 wat zijn vader had beslist.

Maar in 1491 is het al weer mis. Dan moet het Hof van Holland tussen beide komen. De steden wordt bevolen de wederzijds genomen schepen vrij te laten en zich van verdere feitelijkheden te onthouden. Dat het tegen Gorcum bakzeil had moeten halen belette Dordt niet andere steden als Schoonhoven en Zierikzee het leven zuur te maken.

Dan breekt voor Dordt het fatale jaar 1505 aan. Gorcum had Dordt gedaagd voor de Grote Raad te Mechelen over het stapelrecht. Het was bereid de strijd alleen te strijden, maar ziet, hangende het proces bereikt de Grote Raad een brief van de reeds eerder genoemde Hollandse steden, inmiddels weer vermeerderd, waarin zij de Grote Raad vragen zich bij Gorcum te mogen aansluiten in het verweer tegen Dordt. Bij overeenkomst hadden zij elkaar opnieuw beloofd en Gorcum had zich daar maar al te gaarne bij aangesloten, „Om in broederlijke liefden, bij trouwe, eere ende sekerheid, eendrachtelijk ende overscheiden, naer alle vermogen die selve ondeuchdelijckke, onbehoorlijke ende seer schandelijckke belastinge te wederstaan ende in deser manieren te remedieeren, sonder sich af te scheiden ofte te cessen in eeniger wijs, ten waer midden uitersten regten getermineert ende besligt”.

Er speelde bij dit alles nog een kwestie mee, maar daar kom ik op als het gaat over een andere oorzaak van twist, namelijk het z.g. Baljuwschap voor Zuid Holland.

In dit proces te Mechelen verweerde Dordt zich door een boekje te laten verschijnen waarin verschillende handvesten en sentiën betreffende de stapel waren samengebracht. Het is niet merkwaardig dat daarbij alle rechten die Gorinchem en andere Hollandse steden in de loop der eeuwen op dit punt verkregen hadden, niet waren opgenomen. Wel merkwaardig is het slot van dit boekje, waarin in een uitvoerige deductie door Dordt opgesteld te harer verdediging, in een drietal punten wordt samengevat waar het Dordt in deze hele kwestie nu eigenlijk om te doen is.

Waarom is, zo vragen zij, die Dordtse stapel eigenlijk ingesteld?

1 „In den eersten om die onderhoudenisse 'sGraven domeinen van zijn tollén”.

2 „ten anderen om die onderhoudenisse, die welvaert van alle coopliujden”.

3 „ten derden om die onderhoudenisse van die stede van Dordrecht ende om andere steden te verwecken tot vuerigheid van heuren princen”.

Bescheidenlijk plaatst Dordt haar belangen op de derde plaats. Van het begin tot het eind is de deductie één argumentatie voor het behoud van de stapel en 'sGraven tollén, welke Graven bij het behoud natuurlijk wel voeren, gelijk in het voorgaande reeds is betoogd. Verder is het stuk één aansenschakeling van halve waarheden en betwistbare stellingen, die met een onverstoerbare kalmte worden verkondigd als waren het axioma's. Over het Gorcumse privilege van b.v. 1393 geen woord.

Dordt heeft succes, want de Grote Raad handhaaft Dordt in haar stapelrecht. Er was, en daarin had Dordt gelijk, geen beter middel om de onderdanen onder de duim te houden.

„Handhaaf o vorst Uw privilegie, want dan voorkomt gij dat vele cooplieden in het land rijk en machtig worden en daardoor ongehoorzaam aan Uw gezag. Het is juist deze obediëntie van Uwe goede stad Dordt, o vorst! die hun haat en nijd opwekt en daarom zoeken zij ons verderf”. Aldus de Dordtse argumentatie.

De voor hen ongunstige beslissing bracht de Hollandse steden echter niet van hun stuk. Hun verbond tegen Dordt bleef bestaan en bij alle kwesties die rezen stonden zij in het vervolg voor elkaars belangen op de bres. Zo in 1539 voor Rotterdam, dat de vrijheid van stapel in de Hollandse IJssel tegenover Dordt te verdedigen kreeg. Op hun aller request aan Karel de Vijfde beslist deze in 1540 op 18 oktober, dat Dordt zijn stapelrecht zou houden, maar „met sulcke limitatiën, ordonnanciën, restrictiën ende modificatiën als hij later zou bevelen”.

Hoe gunstig ook voor Dordt, is het juist deze beslissing van Karel de Vijfde geweest met zijn nadere verklaring van 1541, die op den duur het Dordtse stapelrecht tot een wassen neus hebben gemaakt.

Met Gorcum b.v. wordt in 1541 op 22 en 23 november een regeling getroffen over de verstapeling van granen, die Gorcum grote vrijheid gaf, zeer tot

profijt van de graanhandelaren die in die tijd reeds te Gorcum gevestigd waren.

Zijn de jaren 1539 tot 1540 dus wel het hoogtepunt voor Dordt in haar strijd voor het stapelrecht, het is tevens de tijd waarin het begin ligt van de verwording van dat recht. Ik wil daarop niet dieper ingaan, omdat de vele kwesties die nog zouden kunnen volgen voor een groot deel herhaling zouden zijn van wat reeds eerder is gezegd.

Ik wil U nog wel een geschiedenis vertellen uit 1740, waarbij één mijner voorzaten betrokken was. Het is juist deze geschiedenis geweest, die mij er toe gebracht heeft mij wat meer te verdiepen in de controversen ende verschillen tusschen die van Dordt en Gorinchem. Het stuk is te vinden in deel I van de Resolutiën over het stapelrecht en is Nr. 2225 van de inventaris van het Archief van de Gemeente Gorinchem. Het zijn de blz. 41 verso en 42 tot en met 43 verso.

Pieter van Hoogdalem dan, marktschipper van Gorinchem op Rotterdam, vaart op 14 november 1740, van Rotterdam naar Gorcum, inhebbende voor rekening van de Diaconie Armen te Gorinchem 12 lasten rogge. Diakenen hadden reeds op 12 november daarvóór die van de stapel te Dordt van dit transport kennis gegeven, zoals het behoorde. Maar Pieter, voor Dordt komende, ondervindt dat er met die van Dordt niet te spotten valt. Hij strijkt plichtsgetrouw de zeilen om bij te draaien en de formaliteiten te laten vervullen. Hij wacht op de stapelautoriteiten tot ze de stapelknecht zullen zenden, zoals altijd geschiedde, met het stapelbriefje. Na een half uur wachten is er echter van de kant nog geen teken, dat er op wijst dat aan zijn wens zal worden voldaan. Na enige malen te hebben geroepen of ze maar komen wilden besloot hij verder te varen, zoals hij zelf zegt: „om de harde wint en om zijn passagiers niet langer op te houden”. Maar bij het houten hoofd gekomen, vermoedelijk de plaats waar de stapelautoriteiten zetelden, heeft hij horen roepen en op die roep is hij onmiddellijk zoals hij verklaart uit het zeil gegaan en heeft gewacht tot één van de bedienden zou verschijnen. Na enig wachten komt inderdaad die bediende in de vorm van een zekere Herman Kool, die het briefje wel wilde overgeven als van Hoogdalem bereid was het stapelrecht van de granen te betalen. Na veel praten krijgt van Hoogdalem het zover dat de man er genoegen mee neemt, dat een en ander zal worden afgedaan zodra hij Dordt

opnieuw zal aandoen. Op 21 november d.a.v., als van Hoogdalem weer op weg is naar Rotterdam, heeft hij een brief bij zich van broeders diakenen waarin de autoriteiten in Dordt wordt duidelijk gemaakt, dat zij diakenen menen geen rechten verschuldigd te zijn, maar indien later zou blijken dat toch moest worden betaald, dat ze hiertoe bereid zouden zijn en dat zij de schipper opdracht hebben gegeven zonnodig hiervoor borg te stellen. Nauwelijks voor Dordt aangekomen krijgt onze Gorcumse schipper de kapitein van de stapel aan boord, die hem duidelijk maakt, dat hij aanleggen moet om voor de Thesaurier te verschijnen. Deze eist van hem een boete van f 72 voor het felt, dat hij de vorige keer zomaar voorbij gevaren is. De schipper weigert dit te voldoen. Maar na een dreiging met het verdubbelen van de boete en het opleggen van het schip tot alles is voldaan, gaat hij door de knieën en betaalt onder protest. Nauwelijks op zijn schip terug, wordt hij weer aan land geroepen om opnieuw voor de Thesaurier te verschijnen, die hem noodzaakte een verklaring te tekenen, dat hij gefraudeerd had. Zo hij niet bereid was die verklaring te tekenen, zouden hij en zijn schip worden vastgehouden. Al zijn protesten bleven vergeefs en hij gehoorzaamde. Op 11 november overkomt aan schipper Kloens hetzelfde. Hieruit blijkt dus wel, dat zelfs in 1740 nog Dordt weinig soepelheid betrachtte bij het toepassen van het stapelrecht. Het zou te ver voeren aan de hand van de beide resolutieboeken, die ons gemeentearchief bezit, nog meer van die gevallen te vertellen. Het zou echter grotendeels een herhaling zijn van wat ik vertelde. Het zijn alles blijken van grote willekeur en niet goed te keuren. Dordtse behoudzucht. Tot 1795 zal men het nog kunnen rekken, maar dan is ook het pleit beslecht. Een laatste betoog van de stad bij de Provisionele Raad mag niet baten. Met alle overige privileges, wordt ook het stapelrecht afgeschaf. Stel U ook voor dat Gorcum en de andere steden van Holland zich in de loop der eeuwen hadden gedragen zoals Dordt wilde als „soete kinderen van haren hoofdstad”, dan zou nimmer de wereldhandel dezer gewesten die grote omvang hebben kunnen bereiken.

Men kan gerust stellen, dat de gedwongen stapel Dordt heeft belet in de loop der eeuwen op eigen krachten te vertrouwen, zoals Rotterdam en Amsterdam, die er groot bij werden. Door al te krampachtig vast te houden aan een instituut dat reeds door natuurlijke oorzaken ten dode was opgeschre-

ven, heeft Dordt zich de kansen laten ontgaan die nieuwe tijden boden! Naar mijn mening draagt het daarvan tot op de huidige dag nog de gevolgen.

Na deze uitvoerige behandeling van het belangrijkste punt in de controversten en de differenten kan ik over de andere oorzaken kort zijn.

Het volgende punt zijn dan de riviertollen.

Het Gorcums gemeentearchief bezit een tolordonnantie, gemaakt in april 1558 bij de regeerders van de stad Dordt op het bedienen van de tol te Gorinchem. Het moet ons bij het lezen van dit stuk allereerst verwonderen, dat in 1558 te Dordrecht een ordonnanctie kon worden gemaakt voor het hele bestel van de tol te Gorinchem.

Dat kon echter zoals uit een nadere verklaring zal blijken. Dordt was namelijk omringd door z.g. grafelijkheidstollen. Geervliet aan de Bernisse, Strienemonde (Strijen) aan de Striene lagen als tollens op de vaarwegen naar Zeeland en Vlaanderen. Niemandsvriend bij Slidrecht beheerste daar alles wat van de Merwede kwam naar Dordt. Later werd deze tol opgeheven, omdat bij de overgang naar Holland de tol te Gorinchem ook grafelijksheds-tol geworden was en deze taak kon overnemen. Op de Lek was het de tol bij Ammers, die alles opving en ten slotte had, zoals reeds gezegd is, aan de Maas een tol bij Geertruidenberg de taak om te controleren wat het stapelgebied binnenvoer.

Want dat waren in feite de tollens. Controlestations op schip en lading van de stad Dordt. Daarvoor had zij op die tollens naast de collecteur, d.i. de man die de tol moest innen, een z.g. besien-der aangesteld, een man die tot taak had allereerst de door Dordt aangestelde tolgaarder te controleren, maar die daarnaast er nauwlettend op moest toezien, dat het stapelecht niet werd ont-doken. Ten slotte controleerde men dan te Dordt weer aan de hand van de tol-papieren en bij het verbodemen van de lading of het tolrecht niet ont-doken was. U ziet: het sloot dus alles als een bus. Zo waste de ene hand de andere en werden ze beide schoon.

Het is echter nu juist deze situatie, die tot allerlei geharrewar in de loop der tijden aanleiding zou geven. Want bij ontduiking van de tolrechten van de grafelijkheidstollen rondom Dordt ge-legen, trad Dordt op als politieautoriteit voor de graaf, door de overtreders te straffen met verbeurte van schip en lading en vaak van de vrijheid.

Dit alles ten bate van de Heer en de Stad. Legio is het aantal gevallen, dat de stedelijke overheid te Gorinchem in

de bres moest springen om haar onder-danen uit de grijpgrage vingers van Dordt te houden of te halen. Ook hier-in is veel herhaling.

Wanneer in 1582 de Werkendamse killen de gelegenheid bieden om de tol te Gorinchem te omzeilen, wil Dordt de killen gedicht hebben. Gorcum en met haar de gehele Alblasserwaard, wenst ze open te houden voor het over-stromingsgevaar, dat het dichten voor de waard zou opleveren. Ze blijven open, maar Dordt stationeert bij Wer-kendam een uitlegger, een schip met bemanning onder een kapitein, dat al-les aanhoudt en opbrengt wat stapel en tol wil ontwijken. Het is deze „uitleg-ger” die dan in de jaren die volgen herhaaldelijk tusschen Dordt en Gorcum een oorzaak van twist en moeilijkheden is. Het komt zo ver, dat Gorcum en ook de andere steden aan hun burgers het recht geven zich gewapenderhand tegen deze soort roverij, zoals ze het noe-men, te verzetten.

In 1563 is het nodig, dat het Hof van Holland de tollenaar dwingt de tolvrij-heden van Gorcumse burgers te eer-biedigen. Hij maakte zich vaak schul-dig aan oneerlijke praktijken en aan afpersing. De invloed van Dordt op de tol te Gorinchem dateert van 1551. Op 1 maart van dat jaar pacht Dordt de tol te Gorinchem voor een bedrag van f 12.550. Karel de Vijfde heeft geld nodig en Dordt verschaft het hem met o.a. de tol te Gorinchem als pand. Op 12 juli 1554 neemt hij bij Dordt een bedrag op van f 100.000. Op 16 juli 1562 doet Philips de IIe er nog eens f 24.000 bij.

Het heeft bijna 2 eeuwen moeten du-ren eer deze schuld werd afgelost. Op 12 juli 1731 lost de Rentmeester-Generaal van Zuid-Holland aan de stad Dordt een som af van f 36.000 als res-tant van de schuld door Karel en Phi-lips gemaakt. Die dit weet krijgt wel begrip voor de positie van Dordt en de door haar aangestelde „dwarskijker”, de „besiender”. Het pand moest de rente opbrengen koste het wat kost, want de schuidenaars hebben stellig deze niet altijd en zeker niet regelmatig voldaan, laat staan nog het feit, dat de lasten van het geval door Karel en Philips en later door de staten van Holland zijn gelegd op de bevolking van Zuid-Holland. Hoe dit gegaan is zal hierna blijken.

In de kwesties van de munt kan ik kort zijn. Hierin heeft Dordt de strijd voornamelijk overgelaten aan de Sta-ten van Holland, al was ze hierbij ten nauwste betrokken en de grootste be-langhebbende. De wijze echter waarop Dordt zich gedroeg in de Staten bij de

beraadslagingen over de Gorinchemse munt, hebben niet anders dan olie kunnen gieten op het vuur, dat tussen beide steden reeds brandde. Uitvoerig wordt hierover gehandeld in de Geschiedkundige opstellen uitgegeven ter ere van Dr. H. C. Rogge in 1902. Dordt had hier, weliswaar een privilege voor wat betreft de Hollandse munt, maar dit privilege was in de loop der tijden door verschillende particulieren en steden aangetast en toen Gorcum dus, zeker uit naijver tegenover Dordt, inging in 1583 op het voorstel van Don Antonio van Portugal om voor hem munten te gaan slaan, werd het slechts een der vele overtreders. Eerst met het plakkaat van 4 augustus 1586 regelden de Staten Generaal deze materie voor alle gewesten krachtens een door de Unie van Utrecht opgelegde verplichting. Met de persoonlijke instemming van Prins Willem van Oranje achter zich zette Gorcum echter door. Het is de Staten Generaal niet gelukt Gorcum op de knieën te krijgen. Op 7 december 1589 schoven ze deze last af op de Raad van State, die sluiting van de munt gelastte. Een commissie naar de Raad van State gezonden door Gorcum om haar belangen te behartigen, had geen succes. Slechts de Staten van Holland waren bereid tot een eigenlijk overbodig pardon voor de „gepreten-deerde foute van de auctorizatie, die questieux was”. Op 20 februari 1591 boog Gorcum het hoofd voor de overmacht en men besloot na langdurige beraadslagingen, „dat men de munte binnen deser stede t'eenemaal zal casseren, af ende te nyet doen, gelijk dezelve by desen gecasseert ende te nyet gedaen wordt, sonder van nu voortaan meer te munten in eeniger manieren”. De afwisselende bemoeienis van de Staten van Holland, de Staten Generaal, de Raad van State en de Prins van Oranje met dit geval geeft wel een eigenaardige kijk op de onbeholpen regeringspraktijk dier dagen.

Rest tenslotte het laatste different: het z.g. Baljuwschap van Zuid-Holland. In het befaamde reeds genoemde jaar 1505 brachten de Hollandse steden, behalve het stapelrecht, nog een andere kwestie voor de Grote Raad te Mechelen.

In de loop der 15e eeuw was het Dordt gelukt het gehele kwartier van Zuid-Holland met een 40 tal dorpen en Geertruidenberg aan zich te onderwerpen. Het gewest Zuid-Holland omvatte in die dagen een ander gebied dan wij daar nu onder verstaan.

Zuid-Holland was het gebied beneden de Nieuwe Maas en de Lek tot aan de Oude Maas. Noord Holland het gebied

daar boven tot aan het IJ, terwijl de rest daarboven West Friesland werd genoemd. Van Zuid-Holland beschouwde Dordt zich de hoofdstad en met name over het gebied in haar onmiddellijke omgeving. Het dwong nu de overheerste dorpen en steden, hun koren en turf bij haar ter markt te brengen, hun bier van haar brouwerijen te kopen en mede te werken aan het onderhouden van de Dordtse havens, kortom, zij gedroeg zich zoals het in een sententie uit die tijd heette: „als ware sij zelve Heer in Zuid Holland”. Van het vaak zwakke bestuur der Hollandse graven uit het Bourgondische Huis en van hun permanente geldnood heeft Dordt ook in deze kwestie weer een handig gebruik gemaakt. Stap voor stap heeft ze haar greep op dit Zuid Holland weten te verstevigen in de vorm van de heffing van accijns op alle mogelijke producten maar hoofdzakelijk op de turf en het bier, zo het niet van Dordtse oorsprong was. Bovendien legde zij een groot deel der lasten voor haar voortvloeiende uit de grafelijke beden op de dorpen van dit gebied, vaak tot een zodanige hoogte, dat zij zelf vrijkwam van het 1/12 deel der totale beden dat haar was opgelegd.

In 1487 gaf Maximiliaan van Oostenrijk haar de officiële erkenning, dat ze voor altijd met Zuid-Holland één geheel zou blijven uitmaken. Evenals met het stapelrecht is ook deze erkenning van 1487 voor een wijde omtrek om Dordt een bron van zorg en narigheid geworden.

In 1563 op 3 november werd te Brussel door Zijne Koninklijke Hoogheid een sententie gewezen inzake een kwestie gerezen tussen Rotterdam, Schoonhoven en Gorcum aan de ene kant en Dordt aan de andere kant.

Het resultaat is dat Dordt, zoals altijd in haar recht van 1487 wordt gehandhaafd, maar tegelijk wordt aan het begrip Zuid-Holland, dat Dordt nog al ruim interpreteerde, een grens gesteld. Niet langer zullen ertoe behoren de dorpen van IJsselmonde Oost en West en in de Krimpenerwaard, Krimpen op den IJssel, Ouwerkerk, Lekkerkerk, Heer Aertsbergen met alle dorpen daarboven gelegen. In de Alblasserwaard zullen Streefkerk, Brandwijk, Giessen-Nieuwkerk, Hardinxveld en „wat dorpen in dien waard boven die dorpen zijn gelegen” er buiten vallen.

Men ziet uit deze beperking, dat de invloedssfeer van Dordt oorspronkelijk veel verder reikte en het grondgebied der zich verwerende steden raakte. Alle dorpen echter beneden de genoemde grenzen bleven gehouden hun waren te Dordt ter markt te brengen. Iets der-

gelijks had Groningen voor de ommelanden.

In al deze dorpen had Dordt het recht „kolfdragers van den baljuw” aan te stellen, die er op hadden toe te zien, dat haar rechten werden geëerbiedigd. Allen die er tegen zondigden werden met de waren die het betrof aangehaald en naar Dordt gebracht, waar de goederen ten profijte van de stad werden verkocht.

Deze kolfdragers ontzagen zich niet goederen aan te halen op gebieden waar ze niet komen mochten, b.v. in het Land van Arkel.

Op de tappers en bierstekers werd een vaak ondraaglijke terreur uitgeoefend. Haarfijn werd door Dordt uitgeplozen of het bier dat ze buiten Dordt haalden uitsluitend in het dorp zelf werd uitgeschonken zoals was toegelaten. Gebeurde dit niet, dan moest aan Dordt een recht van overslag en accijns worden betaald, onverminderd de rechten van de stapel.

Het baljuwschap van Dordt over Zuid-Holland werd door de meeste steden van Holland nimmer erkend en doorlopend bestreden. Het is dan ook wel wonderlijk als iemand die b.v. te Arkel woont of te Hoornaar, met zijn bier dat hij te Gorcum haalt naar Dordt zou moeten om daar de rechten te betalen en dan naar huis terug te keren om het vrij te kunnen uitschenken onder het oog van de kolfdragers van de baljuw aan de eigen dorpsgenoten.

Maar evenals bij het stapelrecht, werd de sententie van 1487 doorlopend ontboden en genegeerd. Een legertje van kolfdragers in Zuid-Holland kon niet beletten, dat op grote schaal ontboden werd. Afgezien nog van het feit, dat het voor de kolfdragers vaak pro-

fijtelijker was zich te laten omkopen dan af te wachten welk deel Dordt hen zou toeschrijven uit de opbrengst van het aangehaalde goed. Wat je hebt is nu eenmaal zekerder dan wat je denkt te krijgen. Evenals bij het stapelrecht heeft Dordt hier meer genomen dan haar rechtens toekwam en zich met het z.g. Baljuwschap ingedrongen in de belangen van dorpen en steden en zich gemengd in zaken die buiten haar privilege lagen. Wij denken hierbij nog voornamelijk aan polder- en waterschapsbelangen en aan de inmenging van Dordt in de zaken van het Hoogheemraadschap de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden.

Aan dit alles heeft 1795 een einde gemaakt. Toen was het niet langer mogelijk dat de rijkste stad van Holland zich aan haar verplichtingen onttrok of die leggen kon op de schouders van landlieden in de vorm van herendiens-ten.

In 1795 doet Dordt echter een laatste poging tot redding van al haar belangen.

De Dordtse stapelmeester Tets van Goudriaan geeft dan in een memorie, opgesteld voor de Provisionele Raad, uiting aan zijn vrees dat verkorting of wegneming van de rechten van Dordt moeten leiden tot de totale ondergang van alle nering en handel van Dordt „en de laatste vette jaren, waarin het geld hun werd thuis gebracht, zullen weldra in een reeks van magere worden afgewisseld.”

De magere jaren zijn gekomen, eerder dan hij denken kon. Gelukkig voor Dordt dat ze voor allen kwamen en door gezamenlijke krachtsinspanning na 1814 konden worden overwonnen.

Het Oude Vrouwenhuis te Gorinchem

door Mr. A. Telders

„HONNEUR AUX DAMES”

Het is mijn bedoeling om van tijd tot tijd iets te publiceren over de geschiedenis onzer stad, waarvan ik de gegevens verkreeg of verkrijgen zal uit de alhier nog aanwezige archieven. Behalve het rijke Stadsarchief bevinden zich binnen onze wallen ook die der Godshuizen, instellingen uit de zestiende en zeventiende eeuw, nog steeds hun weldadige functie vervullend. Ik moge deze serie aanvangen met enige mededelingen over het meer dan driehonderdvijftig jaren oude „Oude Dameshuis”, dat nu bijna honderd jaar geleden van de Haarstraat verhuisde naar de Groenmarkt, het huis van de Oud-Burgemeester Viruly Verbrugge. Het was met goedkeuring van de Regenten dier stichting, dat ik in de ietwat sombere, doch stijlvolle Vergaderkamer der Vaders en Regenten de waardevolle documenten heb mogen bestuderen, waarin de geschiedenis van dat huis begraven ligt, waarin toch zo velen onzer vrouwelijke stadgenoten haar laatste levensjaren al zo lange tijd in aangename omstandigheden hebben doorgebracht en ook nu nog doorbrengen.

Op de plaats, waar nu in de Haarstraat het Oude Ziekengasthuis staat, werd onder de laatste Heer Jan van Arkel in 1398 een Begijnhof ingericht. De inwonsters behoorden niet tot een kloosterorde, maar waren ongehuwde vrouwen of weduïwen, die zich zo veel mogelijk uit het wereldse leven terugtrokken om zich aan geestelijke bespiegelingen en geestelijke arbeid te wijden, zoals van Goch schrijft. Mochten de inkomsten der stichting niet voldoende blijken voor haar onderhoud, dan moesten zij het ontbrekende aanvullen uit wat zij verdienden door weven en spinnen. Bovengenoemde schrijver vertelt verderop, dat het Begijnhof later van aard en strekking veranderd is en overgegaan in een eigenlijk klooster, dat de naam Begijnhof bleef dragen.

Toen Gorinchem overging naar de Prins van Oranje in 1572, gingen alle kerkelijke bezittingen over aan het Stadsbestuur en zo zien wij, dat in 1598 de westelijke helft een bestemming kreeg tot Armengasthuis; enkele jaren later werd het oostelijk deel, het vroegere Patershuis ingericht tot Oude Vrouwenhuis. Beide huizen stonden in een tuin, die zich uitstreckte van de Lindeboom tot aan de Katerstraat. Meer naar de wal toe stond het Pesthuis. Tot 1865 toe bleef deze toestand ongewijzigd.

Het stichtingsjaar van het Oude Vrouwenhuis is niet bekend. In de serie Resolutiën van de Gorcumse Vroedschap ontbreken die van 1600 tot 1629, juist die jaren, die ons misschien licht zouden kunnen verschaffen. In het archief van de stichting bevindt zich een, helaas nogal beschadigd testament van 18 december 1603 van Hans Dirx en Seyken Bastiaansdr, waarbij zij tweehonderd karolusguldens aan het nieuwe ziekenhuis vermaken, twee honderd karolusguldens aan de..... huisarmen en dezelfde som aan het „Oud vrouwenhuys binnen Gorinchem”. De naamlijst der Vaders en Regenten begint in 1605 en als eerste post in de „Rekening van ontvangsten en uitgaven van Johan van der Ameyden Jacz als Vader en Meester vant oud Vrouwenhuys binnen deser stadt” van 11 februari 1606 tot de laatste april 1608 wordt vermeld een schenking van een bedrag van achthonderd gulden door Dingena Jansdochter, de weduwe van de in 1602 overleden oud-Burgemeester Aert Blommert Aertszoon. Dezelfde rekening bevat onder 't zelfde hoofd nog enkele andere legaten en giften; daarna volgen de opbrengsten der Pinkstercollectes van 1605, 1606 en 1607 van respectievelijk f 233,40, f 210,40 en f 170,40; vervolgens f 200 aan pachtgeld van de Spaanschen Eng gelegen

buitendijks in het dorp Arkel.

Met nog enkele andere ontvangsten die ik hier niet met name zal noemen, omdat dit artikel ten slotte geen ja verslag is, bedroegen de inkomsten van die twee jaar f 2397,65. De uitgaven wegens het kopen van rentebrieven enz. en huishoudelijke kosten voor schoonmaak (van onder tot boven achter ende voor), tinwerk, houtwerk, boter, kaas, vlees, brood, het salaris van de eerste Binnenmoeder van 7 december 1607 tot 30 april 1608, groot f 15.—, en een toelage van tien stuivers per week aan Mary Loyen, de eerste oude vrouw, die in het Vrouwenhuys kwam, bedroegen de somma van f 2394,60, zodat meer ontvangen dan betaald is drie gulden en een stuiver.

Op 29 november van het jaar 1612 wordt deze rekening door de Drossaard Jonkheer Roelof van Arkel, Burgemeester Johan Dierhout, de Schepenen Jacob Vervoorn Corneliszoon en Balthazar van Wevelinchoven en de Gecommitteerden uit de Vroedschap Reynier Robijn en Anthonie van der Kaa gesloten en geaudeert ten stadhuize.

De inwonsters en het Reglement

In het archief van de stichting, die nu de naam „Oude Dameshuis” draagt, is ook een stuk, dat verschillende naamlijsten inhoudt. De laatste dier lijsten geeft de namen der verpleegden en loopt van 1606 tot heden door. De eerste vier en een halve bladzijde zijn van één-hand, naar alle waarschijnlijkheid die van de onvolprezen stedelijke geschiedenis-navorser W. F. Emck. Ik meen echter, dat de lijst, althans voor de eerste 10-tallen jaren niet volledig is, en niet volledig kan zijn, omdat de gegevens ontbreken; het lijkt mij zeer ongelooftwaardig, dat na het overlijden van de reeds genoemde Mary Loyen (op 11 augustus 1613), slechts de in 1607 opgenomen Griete Claes dochter en de op 27 september 1611 opgenomen Aeltje Cornelis dochter, weduwe van J. Gielisse, de enige inwonsters bleven tot 1632. Van dat jaar af worden er vrij geregeld nieuwe opnamen vermeld.

Op 31 januari 1661 neemt de Vroedschap der stad een resolutie, waarbij bepaald wordt, dat het getal verpleegden zal moeten uitsterven tot 18. Op 7 maart 1664 wordt deze resolutie nogmaals genomen. In 1672 op 24 augustus dwongen de benarde oorlogsomstandigheden de stadsregering tot een nieuwe verlaging van dit getal tot 8. In 1699 blijkt dit getal al weer gegroeid te zijn tot 10 en op 10 november 1737 wordt het weer op 9 gebracht,

omdat het Vrouwenhuis jaarlijks f 50,- zal moeten bijdragen voor het tractement van de nieuwe Franse schoolmeester.

Wanneer in 1858 de rekeningen op gedrukte formulieren worden geschreven, wordt het getal der verpleegden ingevuld en voor dat jaar staat er: 22. In 1865 zijn er 19, die allen een kamer mogen uitkiezen bij de verhuizing, waar ik nog op terug zal komen. En momenteel biedt het Oude Dameshuis gelegenheid tot huisvesting aan 17 dames, zodat er één open plaats is.

In het oudst bewaard gebleven reglement, dat van 30 oktober 1759 wordt niet gesproken over het verschil tussen de geef- en koopplaatsen; de eerste koopplaats viel op 17 maart 1650 ten deel aan Maayken Ouwens voor f 1300,- en nadien komt dit hoe langer hoe meer voor. In het Reglement van 4 en 11 september 1855 zijn er drie categorieën plaatsen:

- a) twee gereserveerde geefplaatsen voor de primitieve oprichters;
- b) acht geefplaatsen aan zodanigen, die ten minste tien jaren lang ingezetenen der gemeente geweest zijn;
- c) tien, of meer of minder, koopplaatsen; de laatsten naar mate de gelidelijke toestand van het gesticht zal gedogen.

In het laatste Reglement is de eerste categorie vervallen en het bedrag der inkoopsum is nu vastgesteld op niet minder dan f 4500 en wordt overgelaten aan de prudentie der Regenten.

Vanaf het begin is de minimum-leef-tijd vijftig jaar. Hieraan is dus niets veranderd, hetgeen niet kan gezegd worden van de andere bepalingen, waaraan de inwonsters zich hebben te houden. Tegenwoordig mag men zonder meer 's avonds tot tien uur uitblijven (met medeweten der directrice later), vroeger was dat 's zomers tot zeven, 's winters tot zes uur.

Het bovengenoemde reglement van 1759 vermeldt reeds helaas het afschaffen van de maaltijd ter gelegenheid van het inkomen van een nieuwe inwonster. Nu zal op de daarop volgende dag dit feit gevierd worden met aan de maaltijd van twaalf uur het nuttigen van warm vers vlees met groente of potagie, al naar het seizoen; om vier uur desgewenst twee met boter gesmeerde eierkoeken en aan de avondmaaltijd, gewoonlijk bestaande uit pap met een boterham, de anders slechts 's zondags gereserveerde rijstebrij! Voor het dagelijks menu worden genoemd warm rundvlees, spek, zult en worst en soms, als het goedkoop is

*Een kijkje in de keuken van het Oude Vrouwenhuis
natuurlijk zoals het vroeger was.*

zee- of riviervis en eendvogels met appelen. Men mocht echter niets op zijn bord laten liggen en niets mede naar boven nemen. In de eigen kamers moet 's zomers, van mei tot Allerheiligen vuur en licht worden gedooft om tien uur en 's winters om negen uur. Gelukkig zijn deze strenge bepalingen nu verleden tijd.

Volledigheidshalve moet nog worden vermeld, dat de — niet volledige — lijst 243 namen telt.

De Vaders of Regenten

Vanaf het begin van zijn bestaan heeft het oude Dameshuis een College van Vaders of Regenten gehad. Elk jaar werd tegen de 1ste mei door de

Vroedschap, vrijwel meestal uit hun midden of uit de familieleden dezer heren, voor alle Godshuizen uit een voordracht van twee voor elk huis, één nieuwe Vader of Regent benoemd, die deze functie gedurende een termijn van drie jaren zou vervullen. Een dezer drie heren maakte de jaarlijkse rekening en verantwoording der inkomsten en uitgaven op, waarschijnlijk degene, die reeds één jaar in het College gezeten had. In later jaren wordt door de Vroedschap een Rentmeester voor de gezamenlijke Godshuizen benoemd. Boven de deur, die van het voorportaal naar de daar achter gelegen gang leidt, hangt een rek met zestien fraai geschilderde wapenschildjes van geslachten, waarvan er leden als Vader

en Regent of als Rentmeester hun goede zorgen aan de stichting hebben gewijd (18e eeuw).

Het spreekt vrijwel van zelf, dat de vroege vaderen zich in voorkomend geval deden bijstaan — misschien wel lieten leiden — door hun echtgenoten als Regentessen. In het Reglement van 1855 worden deze dames uitdrukkelijk genoemd als raadgevende Regentessen, voor zo verre dit het vrouwelijk beheer aangaat.

In 1796 wordt het getal der Regenten op vier gebracht; in het Reglement van 1895 wordt dit aantal veranderd in vijf en dit getal wordt bereikt in 1900, toen de Regent J. A. Alting Bosken meende te moeten bedanken wegens het overlijden van zijn echtgenote, waarna twee nieuwe Regenten werden benoemd. De regenten moeten ingezetenen der gemeente zijn.

Intern berust de zorg voor de goede gang van zaken op de Directrice, die vroeger de naam „Binnenmoeder” droeg.

De reeds meermalen geciteerde lijst geeft ons de namen van 24 binnenmoeders, die dit zeker niet steeds makkelijke bestuur in handen hebben gehad. Het zijn er meer geweest; een harer heeft, volgens de notulen, in het begin der vorige eeuw zo nu en dan haar toevlucht gezocht in geestrijke dranken, zodat de Vaders zich uiteindelijk genoodzaakt zagen haar in haar kamer op te sluiten en aan het Gemeentebestuur haar ontslag te verzoeken. Het pleit ongetwijfeld voor de toenmalige onderlinge verhoudingen, dat zij drie en een halve maand later, nu als verpleegde, in het huis werd opgenomen.

De Huizen in de Haarstraat en op de Groenmarkt

De bezoeker van De Nieuwe Doelen, die tijdens een nieuwjaarsreceptie van de burgemeester of in de pauze van een voorstelling een blik naar buiten werpt vanuit de foyer aan de Haarstraat, ziet uit op het terrein, waarop voorheen het Oude Vrouwenhuis gestaan heeft, waarschijnlijk onder één dak met het Ziekengasthuis.

Het is H. A. van Goch, die ons in zijn „Van Arkel's Oude Veste” het een en ander over dit huis vertelt. De toenmalige Regenten waren van mening, dat er niets de vermelding waard was mede te delen over het gesticht. Dus zegt hij, dat er van het archief niets in aanwezig is gebleven en dat er geen afbeeldingen van het huis zijn overgebleven. Er bestaan echter nog enkele gedeeltelijke plattegronden en een schets

van de gevelsteen boven de voordeur, die de volgende inscriptie bevatte:

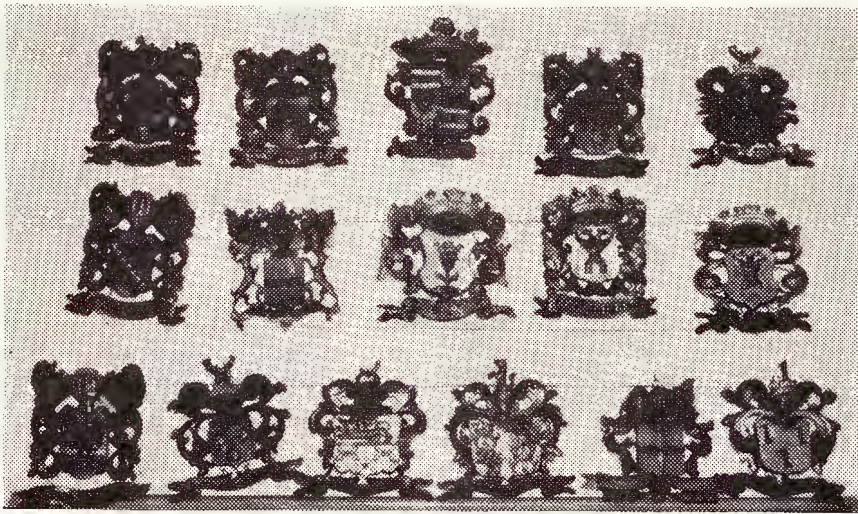
Godvruchtig Ouderdom
Der afgeleefde vrouwen
Hier huyst uw stut en steun
Uw troost, uw vast vertrouwen
En maakt U salig selfs
In Uw bedroefde staat
Terwijl U God nog Mensch
In Uwe noot verlaat.

Ook vertelt hij, dat het gebouw allengs te klein bleek en dat er in de tuin kleine woninkjes bijgebouwd werden.

In de gelukkig toch bewaard gebleven notulen (vanaf 1817) van het behandelde in de vergaderingen der Regenten kunnen wij lezen, wat er in de maand mei 1865 gebeurd is. Op 5 mei komen Regenten bijeen in het huis aan de Haarstraat met de toenmalige Stads-architect Loeven en deze licht de Heren in over de dat jaar te verrichten reparaties aan het gebouw en de kosten daarvan. Cijfers worden in de notulen niet genoemd, maar uit het volgende zou men kunnen afleiden, dat die herstellingskosten niet gering zouden zijn geweest. Een der Heren wordt aangezocht eens uit te zien naar een andere huisvesting. Drie, zegge drie dagen daarna, de 8ste mei komen de Heren en ik wil de namen dezer Vaders nu eens noemen:

H. Polvliet Sr., Johannes van Andel, K. van Houweninge van Sprang en J. A. Ophorst (de tweede en de derde waren gemeenteraadsleden), weer bijeen en wel in het huis van de Oud-burgemeester W. A. Viruly Verbrugge, dat leeg stond na diens vertrek naar Rotterdam. Voorzitter Polvliet gaat desgevraagd, toen gebleken was, dat het genoemde huis aan de Groenmarkt in alle opzichten voldeed, op inlichtingen uit en deelt enige tijd later in de vergadering weer mede, dat het huis nog onverkocht was en dat de eigenaar de koopprijs kon mededelen.

Polvliet maakte nu gebruik van de „telegrafische gelegenheid” en deelt even later mede, dat de koopsom f 15.000,— bedraagt. Polvliet wordt door de vergadering gemachtigd om behoudens machtiging van hogerhand een bod van f 13.000,— te doen en enkele uren later, steeds op die 8ste mei komt het bericht uit Rotterdam, dat dit aanbod wordt geaccepteerd. De machtiging van hogerhand komt op 17 mei af en op 1 juli 1865 wordt de koopacte getekend. Het vroegere gebouw werd hetzelfde jaar nog afgebroken en vervangen door een nieuwe vleugel van het in 1850 volkomen gerestaureerde Ziekengasthuis.

*De wapenschildjes van de geslachten,
waarvan leden vader en regent of rentmeester waren.*

De hierboven genoemde gevelsteen zou vervoerd worden naar de tuin van het nieuwe huis en op 11 januari 1866 wordt besloten, dat die steen zal worden geplaatst op de achterpoort aan de Weste Wagenstraat (sic!). Een mooie vraag voor een volgende quiz: waar is die steen gebleven? Op 30 september mogen de „oude vrouwtjes” de haar aangewezen kamers in het nieuwe huis bezichtigen en zo nodig daarin veranderingen aanvragen. Allen stemmen met de regeling in, behalve Mej. de Nooy, weduwe Thibaut, die gaarne in het tuinhuis wilde komen, hetgeen haar wordt toegestaan. De verhuizing vindt op 10 en 11 oktober plaats.

In het archief bevinden zich transport-acten van het huis aan de Groenmarkt vanaf 1492, toen de Groenmarkt nog Kerkhof heette. Tevens van andere percelen, die later werden bijgekocht, zoals dat van de Weduwe Sizoo, dat aan de noordzijde er aan grensde en in 1920 werd aangekocht. Dit huis was oorspronkelijk een winkel, doch de voordeur hiervan werd verwijderd en alleen binnen in het huis is, uit de eigenaardige ligging der gangen o.a. de vroegere situatie af te leiden.

Achteraan rechts in de ouderwets lange gang, waarop elf deuren uitkomen is de Regentenkamer, aan een kleine binnenplaats gelegen en daardoor vrij somber, maar vol sfeer. Daar rust ook het archief, waaruit nog veel meer te vertellen zou zijn dan in deze korte artikeltjes. Een grote tuin met een achteruitgang in de Gasthuisstraat

heeft een muur in de Gasthuisgang. Men vertelde mij, dat Koning Willem III eens in het huis gelogeed heeft bij burgemeester Viruly Verbrugge en dat er toen een biljartkamer was. De mooiste kamer is de gezamenlijke eetzaal aan de voorkant.

De Spaanse Eng en de Arkelsbrug

De hierboven staande namen zijn die van de bezittingen der stichting buiten de stad. Wij zagen reeds, dat het Oude Vrouwenhuis aan de Haarstraat te voren in het bezit der Rooms Katholieke Kerk was geweest en in het begin van de 80-jarige Oorlog gesecculariseerd was geworden. Hetzelfde is het geval geweest met de Spaanse Eng. In het archief der stichting bevindt zich een copie van de koopbrief — het origineel van 15 september 1583 bevindt zich in het Oud-Archief der stad — waarbij de Ridderschap, Edelen ende Gedeputeerden der steden van Hollandt aan de stad Gorinchem twee stukken land verkopen ter vergoeding van door de stad aangegane leningen „voir die gemeene zacke”. Een dier landen was „Den Spaenschen Eng”, een erve gelegen buitendijks op Kedichem, groot omtrent vijftig Mergen lands, binnen- en buitendijks met de boomgaard en de griendlanden, vroeger van de Carthuizers te Geertruidenberg en nu verpacht aan de Dordtse Burgemeester Cornelis van Beveren, voor zeventig pond per jaar.

In de rekening over de jaren 1606 en

1607 komt onder de ontvangsten een post voor, waarin staat, dat de Heeren Drossaert, Burgemeesteren en Vroedschappen in plaats van een jaarlijkse som van tweehonderd gulden jaarlijks de Spaansche Eng gegeven hebben aan het Oude Vrouwenhuis.

In 1780 werd de Eng in acht percelen verpacht en bracht toen *f* 865 op.

In 1737 maken de Staten van Holland en Westvrieslandt bekend, dat Michiel Bruyningh en Geertruid van Byland een waard gelegen voor Arkel op de Lingen verkocht hebben aan het Vrouwenhuis te Gorinchem, vertegenwoordigd door zijn Regent Mr. Jacob Tierens, Raad en regerend Burgemeester, Willem van Gennep, Raad en Vroedschap en Mr. Diederik van Bleiswijk, Raad en Oud Schepen in hun kwaliteit van Regenten; deze waard was een burgleen. Tezelfder tijd gingen ook alle op dit land betrekking hebbende stukken over aan de stichting. Zo komt het, dat in haar archief een copie voorkomt van de acte, waarbij in 1298 Jan, Heer van Arkel aan Lammijn Conraets some van Arkel een halve hoeve lants tot Arkel, waar zijn huis op staat en dat huis in een rechten boerschleem opdraagt en bovendien de weert, die voir Arkel gelegen is in den strome. Onder een ander stuk, nu van 1660, n.l. een andere leenbrief staat de handtekening van de Stadhouder en Registermeester der Leenen van Holland: dit is niemand minder dan Johan de Witt. Ook zijn opvolgers als Raad-

pensionaris hebben in de bovengenoemde kwaliteit leenbrieven getekend, te weten Caspar Fagel in 1681 en Antonie Heinsius in 1689. In het zelfde jaar 1737 is het leenrecht afgekocht voor *f* 100.—.

Als andere bron van inkomsten moge ik hier nog noemen het aanbindgeld van paarden en vee op de markt, welke post in de rekening van 1615 wordt genoemd en in 1669 mocht de instelling jaarlijks de impost op de beesten, die op de markt kwamen, verpachten.

Een suggestie

Ik zou willen besluiten met een suggestie. Toen er in de tijd, kort voor de oorlog van 1940, plannen werden bearaamd om het Oude Mannenhuis in de Molenstraat grondig te restaureren, kwam het denkbeeld op om een naam aan dit oude Godshuis te geven, omdat het voor de inwoners toch eigenlijk niet zo heel aangenaam is min of meer de officiële hoedanigheid van „oude man” te moeten aanvaarden. En die naam lag in dit geval voor de hand, waar op de 5de van Oogstnaand 1442 immers Steyndeld, de vrouw van Merten Schoutjens haar huis in de Molenstraat schonk „daar het Manhuys af gemaakt is”.

Hetzelfde bezwaar geldt toch ook voor de inwonsters van het huis aan de Groenmarkt, hoe goed de accommodatie en de verpleging ook mogen zijn.

Het gebouw aan de Groenmarkt.

En ook hier zou een zeker niet verzochte oplossing gevonden kunnen worden. Ik vermeldde reeds, dat de schenking van f 800,— in 1606 door Dingena Jansdochter, weduwe van Aert Blommert Aertsz, de Oud-Burgemeester, de eerste post was van de ontvangsten der eerste rekening over 1606 en 1607. Wij kunnen aannemen, dat deze industrieel — hij was zeepzieder en woonde op de hoek van de Burgstraat en de Appeldijk, — die verschillende bestuursfuncties in onze stad heeft bekleed en na een kort verblijf in Amsterdam werd teruggeroepen om nogmaals als Burgemeester zijn stad te dienen, een familielid was van de beroemde Abraham Bloemaert, hoewel de spelling van de familienaam verschilt. Maar met die spelling nam men het destijds niet zeer nauw. In het archief der stichting bevindt zich een copie (van de hand van L. A. W. Noorduijn, Regent van 1912 tot 1940?) van een volgens de copiiist bij Mevrouw de Weduwe W. van Eeten-van Hoey berustende oorspronkelijke acte, waarbij de schenkster en haar nazaten op 11 juni 1607 het recht verkrijgen om een oude matrone voor te dragen voor opname in het nieuw gestichte huis. Over hetzelfde onderwerp handelt nog een ander stuk in het archief, n.l. een extract uit de Vroedschapsresolutiën van 29 november 1736. Wederom betreft het een verzoek „opdat een oud vrouwtje, ten einde hetzelfde daerinne nevens andere vrouwtjes wierde gelogeert ende gealimenteert”.

Ditmaal zijn de verzoekers Mr. Abraham van Hoey, Raad en Oud-burgemeester en Vrouwe Agnes Boelisse, weduwe van de Luitenant-Collonel

Hendrik van Bronsveld. Zij verklaren dat bij de oprichting van het Vrouwenhuis, Burgemeesteren aan Dingena Jansdochter en haar nazaten dat recht hadden „geoffereert en geconsenteert”. Ook de schenkingen in die eerste rekening genoemd, van Elisabeth van Heusden — een legaat, groot 150,— gulden, van Bertgen Vinck Cornelisdr. 50 gulden, en van Gijsbert Anthonisz. van Rijswijk, 150 gulden moeten worden genoemd.

Het is dus de bedoeling der stadsregering van destijds geweest om de nagedachtenis der stichters te eren door de instelling der twee geeffplaatsen door hen en hun nazaten. In het tegenwoordige Reglement worden de oprichters niet meer genoemd en om de herinnering aan de voornaamste aanstootgeefster op te rakelen en tegelijkertijd een goede Gorcumse naam te doen herleven zou ik dit Godshuis: „Hulze Dingena Bloemaert” willen noemen.

Het huis aan de Groenmarkt biedt ook heden ten dage nog een unieke en misschien niet genoeg bekende gelegenheid aan oudere dames voor een rustige oude dag tegen een inkoopsom van minimum f 4500,—. Iedere inwoonster heeft een eigen kamer, welke zij zelf van meubilair moet voorzien en waarin zij het ontbijt en het avondeten kan nuttigen. De hoofdmaaltijd wordt gezamenlijk gebruikt in een der mooiste vertrekken, die Gorinchem nog heeft.

Schrijver dezer regelen betreurt het, dat door het beëindigen van zijn onderzoekingen een einde is gekomen aan de hartelijke ontvangst, die hij er steeds heeft mogen genieten.

Een exotische gast in onze streek

door M. W. Schakel

De agrarische bedrijven in de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden zijn in hoofdzaak ingesteld op de veehouderij. Onze streek behoort tot de typische weidegebieden.

Minstens 3 eeuwen was evenwel niet de veeteelt maar de hennepbouw het hoofdmiddel van bestaan.

Aan de hennep — kennep zeggen ze in de Alblasserwaard — zij dit artikel gewijd.

Het was bepaald geen autochtoon gewas als de knotwilg. De plant is van exotische komaf. In Azië was ze reeds in de 8ste en de 9de eeuw voor Christus in cultuur. Het is een statige plant, die tot 2,5 meter hoog kan worden; hij is weinig vertakt, verhout spoedig en bezit lange en sterke vaatbundels. Om die vaatbundels ging het, want die werden als touwvezels benut.

De hennepteelt kwam in onze streek op tegelijk met onze belangrijke scheepvaart in de 16de en 17de eeuw. Voor die zeilvaart waren enorme hoeveelheden touw nodig. De teelt verdween in de vorige eeuw toen het zeilschip door de stoomboot vervangen werd. Men kan zeggen, dat ze rond 1900 uit onze streek weer verdwenen was.

Het vee werd in hoofdzaak gehouden voor de mest op het hennepland. Op de rest van de bodem pleegde men een tikkeltje rooibouw. Driekwart hooide men. Het vee graasde op enkele weiden bij de boerderij. Er waren zelfs bedrijfjes, waar het vee nooit buiten kwam om zoveel mogelijk mest te kunnen winnen.

Bij het aanleggen van hennepakkers groef men in 'n weer dwarse- en overlangse sloten, zodat men verschillende kleine akkertjes kreeg. De sloten tussen de akkertjes en de weren in de buurt werden diep uitgebaggerd. De bagger, vermengd met de mest, kwam uitsluitend op de hennepakkers terecht. Op die akkers is de kleilaag dan ook dikker dan elders. De bovenste lagen zijn pikzwart gekleurd. Vaak zijn deze kleine perceeltjes, die moeilijk in grasland te leggen zijn door hun kleine afmetingen en de omringende diepe sloten, nog als aardappelland en moestuin in gebruik.

De hennep is een snel groeiend, éénjarig cultuurgewas. Het uitzaaien vond plaats tussen 10 en 20 mei als de IJsheligen voorbij zijn. De boer moest er

op toezien, dat het zaad vroeg in de morgen werd uitgezaaid. Geschiedde het na de middag, dan kwam de plant „met de hoed" op, d.w.z. het gele zaadvliesje omhulde dan het jong, groene plantje en dat gele vliesje trok de vogels aan.

Het is een snel groeiende plant, die meer met de noorden- dan met de zuidenwind op heeft. Waaide de wind uit het noorden dan schoten de planten fris groen op, kwam ze uit het zuiden dan waren ze spoedig geneigd om de kopjes en de langgesteelde, samengestelde bladeren te laten hangen.

De mannelijke planten (gellingen) groeien aanvankelijk sneller op dan de vrouwelijke (zellingen = zaailingen) doch stoppen die groei, nadat ze gebloeid hebben en sterven dan af. De vrouwelijke groeien dan nog geruime tijd door.

Reeds in de nazomer (soms al einde juli) werden de mannelijke planten met de lange penwortel, één voor één met de hand er tussenuit geplukt. Een goede hennepplukker werkte met handen en voeten tegelijk. De stengel van de gelling blijft korter en dunner dan die van de zelling.

De gellingen werden vervolgens bosgewijze in de sloot gezet om gelijk vlas een rottingsproces te ondergaan.

De zelling stond in het begin van de herfst nog enige weken alleen op de akker. Ze werd meer dan manshoog. Doordat de gelling er tussenuit was gehaald ontstond voor de jeugd een geheimzinnig labyrint van sluipgangen.

De geplukte zelling ging niet de sloot in. Men plaatste ze aan schoven tegen dwarsslieten langs de knotwilgen die op elke hennepakker in de kant gepoot werden. Als ze voldoende droog was dorste men ze voor het zaad. De stengels werden op het erf uitgespreid, de burens kwamen met hun dorsvlegel en in een strak volgehouden afwisselmaat sloeg men er op in. Wee de dorser, die uit de maat sprong!

Wanneer de gellingen een genoegzaam rottingsproces ondergaan hadden, haalde men ze op het droge. In de winterdag werden ze, als het kon bij droog weer, in de braakhutten gebracht (= gekraakt). Die braakhutten hield men vanwege het brandgevaar bij de woningen weg.

Dikwijls plaatste men ze op een ver-

loren, klein akkertje tussen griendhout, om de wind te weren van de open oven, waarop de gellingschoven krakend droog werden gemaakt. Het vuur stookte men van het stoppelgruis, dat tijdens de braak uit de schil neerviel. Van zonsopgang tot zonsondergang arbeide men in de braakhutten.

's Avonds haalde men de inmiddels droog opgeborgen zelling te voorschijn. In de lange winteravonden werd ze stoppel voor stoppel aan de open haard met de hand geschild.

Het gewicht van de aldus verkregen schilhenneep was gelijk aan dat der braakhenneep. De schilhenneep was beter, maar de handelaar kocht ze als regel voor één prijs.

Vóór het zover was moest er nog een belangrijk man aan te pas komen. Ieder dorp had een hennepbosser. Die had de slag te pakken om van het losse vezelmateriaal keurige, op een streng sajete gelijkende, bossen te draaien. Die strengen werden dan in balen gedaan en de beroepstrots van de hennepbosser stond er borg voor, dat het mooie, glad afgewerkte balen waren.

Vele balen verdwenen naar de lijnbanen in onze streek of werden aan de Vuillendam afgeleverd, waar de opkopers ze in ontvangst namen. In die dagen was onze streek een dorado voor allerlei veldvogels. Toen de teelt minder lonend ging worden en zich op minder percelen voltrok, hebben die vogels er de doodsteek aan gegeven.

De hennep is verdwenen uit onze streek, met zich nemend dat eigenaardige, bedwelmende geurtje (afkomstig van harshoudende kliertjes op de vrouwelijke bloemen), het kinderparadijs van de schemerig-groene slupgangen, de romantiek van braakhut en open haard, de burendorspartij, het handwerk van de hennepbosser, de altijd smeulende stoppel in de haard die de lucifers uitspaarde.

Als een exotische vreemdeling vertoefde hij drie eeuwen lang tussen het volk in deze landen tussen de Lek en de Merwede, hij bracht ze moeiten en kleine vreugden, winst en soms ook verlies. Hij leek op den duur één der hunnen te zullen worden (geen oud streekverhaal, of hij duikt er in op), maar hij heeft het hier niet volgehouden. Hij heeft het terrein weer volledig overgelaten aan zijn buurman, de knotwilg, tegen wiens ruige stam hij aan het einde van zijn leventje van enkele zomermaanden het moe gestreden kopje neervlakte.

Cannabis sativa — ik noem U maar bij Uw latijnse naam, want het Alblasserwaardse „Kenneep” zult gij wel niet meer verstaan — het ga U wel in die andere gewesten. Gij zijt wel uit het oog, maar niet uit het hart.

(Eerder geplaatst in „Streekpraat”, orgaan der Stichting Ontwikkeling Alblasserwaard en Vijfheerenlanden — maart 1962).

Een ander licht op Hendrik van Brederode

door Mr. A. Telders

In een lezing voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum” sprak de heer M. W. Schakel over „Onze Streek in de Tachtigjarige Oorlog”. Hierin ontwikkelde hij de hypothese, dat het met de regerende dynastie in ons land mogelijk anders gelopen zou zijn als Hendrik van Brederode in 1568 niet was gestorven.

Hiertegen nam mr. A. Telders later stelling aan de hand van citaten uit werken van Fruin, Wagenaar en Motley en hij merkte op, dat men bij het lezen hiervan wel tot een andere conclusie moest komen dan die, welke door de heer Schakel werd ontwikkeld.

Hieronder volgen de betreffende citaten:

Fruin: „Het voorspel van den tachtigjarigen Oorlog”:

Bladzijde 90:

„En telkens won de ligue nieuwe leden; wij horen op dit tijdstip (begin 1564) voor het eerst van twee gewagen, die later berucht genoeg geworden zijn: Brederode en Culemborg. Zij waren stadhouders noch vliessidders, maar, zoals een vertrouwde van Granvelle ze noemt, de voornaamste van den lageren adel. Hun voorbeeld moest talrijke navolgers trekken.”

Bladzijde 146:

„Lodewijk van Nassau, die in December (1565) eenige dagen in het land vertoefde, heeft toen zeker geteekend (i.c. het Smeekschrift): om zijn rang werd hij natuurlijk één der hoofden; nevens hem stelde zich Brederode, die

zich tot nog toe Katholiek gehouden had en van wien de regeering om zijn manier van leven geen belangstelling in godsdienstzaken had verwacht."

Bladzijde 223:

„Op den eersten December (1567) waren nogmaals de afgevaardigden der consistories te Antwerpen bijeen. Het opperbevel over de aan te werven krijgsmacht zou men eerst aan Oranje aanbieden; weigerde deze, dan aan Hoorne; ten laatste aan Brederode.

Oranje rekende de middelen van weerstand op zichzelf ontoereikend. Egmont, hoewel steeds eerlijk, toonde zich afkeeriger dan ooit van verzet tegen den Koning; het was te voorzien, dat hij, zoo het tot een opstand kwam, de partij der regeering zou kiezen. Tegen zulk een veldheer waagde Oranje het niet zich te stellen. Het was daarom zoo goed als zeker, dat hij het hem door de consistories aan te bieden opperbevel zou afwijzen. En weigerde hij, dan zou Hoorne zeker insgelijks weigeren. Zoo kwam Brederode aan de beurt. Die was ondernemend genoeg, en zou zich waarschijnlijk wel laten vinden. Maar was hij de man, dien men behoefde? Wij durven het betwijfelen. Hoewel wij op zijn karakter en zijn doorzicht gunstiger oordelen dan de uitgever der Archives (Groen van Prinsterer) en Motley en vele anderen, moeten wij toch erkennen, dat Brederode niet berekend was om in zulke moeilijke omstandigheden aan het hoofd van een zoo ongeordende strijdmacht op te treden."

Bladzijde 250:

In het jaar 1567 (na maart):

„Oranje was een der zeer weinigen, die inzagen, dat met de vergramde

regeering geen zoen te treffen was. Bijna alle anderen, Hoochstraten en Brederode zelfs, beproefden nog of onderwerping en vernedering hun baten konden, en toonden zich bereid den zoo lang geweigerden eed van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Koning nog te zweren. Zoo doende bevleekten zij vruchteloos hun goeden naam. De zaak der godsdienstvrijheid, die zij eerst door hun dralen en later door hun overijling te grond hadden gericht, wilden zij nu nog opgeven; en de protestanten, die zij in het ongeluk hadden gestort, wilden zij nu nog verlaten, om hun eigen rang en vermogen te redden! Wij hebben met hen in hun ongeluk weinig medelijden."

Wagenaar zegt in het VIe deel zijner „Vaderlandsche Historie" op blz. 230:

„Brederode raakte voorts in Duitschland. Hij overleefde zijn ongeluk niet lang. Sommigen schrijven, dat hij zijne droefgeestigheid, alleen door sterk drinken, zoekende te verdrijven in een heete koorts verviel, die hem, den vijftienden van Sprokkelmaand des jaars 1568, op Slot Harnhof of Harenburg, in de Veste Rekelinghuizen, uit het leven rukte."

Motley: „The Rise of the Dutch Republic, bladzijde 252:

„The character of the nobleman (Brederode) thus (1566) placed foremost on such an important occasion (aanbieding Smeekschrift) has been sufficiently made manifest. He had no qualities whatever but birth and audacity to recommend him as a leader for a political party. ... and the Count's deficiencies soon became lamentably conspicuous. ... and it will be seen in the sequel, that the wine-cup was the great instrument on which he relied for effecting the deliverance of the country."

Van Eenhoorns-Zeemeerminnen en Wildemannen

door H. F. van Peer

Of u al bekomen bent van het uitstapje met de draak of niet, ik neem u toch weer mee naar het rijk van de wonderdieren en wondermensen. In dat gezelschap neemt de eenhoorn een belangrijke plaats in.

Die merkwaardige eenhoorn vinden wij in Gorcum als naam voor een huis op de Hoogstraat, hoek Kortendijk westzijde. Het wordt in Emck's „Oude

Zo had de Gorcumse Eenhoorn er uit kunnen zien.

Namen van Huizen en Straten" genoemd van 1541 tot 1717. Direct om de hoek troffen wij op de Kortendijk „de gecroonde eenhoorn" aan, genoemd in 1658.

Aan de Appeldijk stonden vroeger ook huizen aan de westzijde, dus aan

het water, o.a. het huis „den gulden eenhoorn" dat in 1725 nog voorkwam.

Gorcum had dus drie eenhoorns: een gewone, een gecroonde en een gouden!

En dacht u dat in onze stad de meermin ontbroken had? U kon dit bevalige wezen aantreffen op de Kortendijk-oostzijde, hoek Korenbrugstraat, als naam van een huis van 1543 tot 1661. Deze woning werd in 1611 overgedragen door Hendrik Franz. aan het Oude Mannenhuis. Deze Hendrik beterde zijn leven en „niet langer willende continueren 't onbehoorlick bedelaers- ende onnut leven tot noch toe bij hem gepleecht", doet hij de grote stap en treedt het Manhuis binnen. Uiteraard zonder zijn meermin, want dit vrouwvolk is niet bepaald het aangeezenen gezelschap om een rustig leven te leiden.

Een meerman hadden wij hier niet, maar die vinden wij als windwijzer toch heel dichtbij, n.l. op het kerkje van Dalem, dat door de jaren heen „Den Christenen van Dalem tot eene oefenschoolle van Geloof, Hoop en Liefde" wilde zijn.

Waarom hier nu toch een meerman? Als symbool van het geslacht Meerman, dat de Heerlijkheid Dalem bezat. De naam van deze familie leeft nog voort in het Haagse museum Meermanno Westreenianum, dat door een schenking van de familie Meerman ontstond.

De meerman als windwijzer staat

Of dit de Meermin van Hendrik Franz. was? Wie zal het zeggen.

nog trots op het Dalemse kerkje, of „weer” moeten wij eigenlijk zeggen, want enkele jaren geleden kwam ook deze windvaan bij een storm naar beneden, een gat in het kerkdak veroorzakend. Nu echter staat de meerman weer trots over de Dalemse landouwen uit te kijken en af en toe waagt hij een oogje aan de Merwede om te zien of er geen „meervrouw” boven komt, maar

De Dalemse Meerman

neen, die vangen de Woudrichemse vissers allemaal in hun netten, bij gebrek aan zalmen en steuren, finten en elften.

—o—

En dacht u dat in Gorcum de beroemde Heemskinderen op hun ros Beyaert ontbroken zouden hebben? Neen, wij speelden op alle fronten mee, met Arkelse krachtpatzers en drakenridders, met eenhoorns en meerminnen, dus ook met die vier beroemde kinderen. Zij kwamen voor in de naam van een huis op de Langendijk aan de havenkant, ongeveer het 4e huis van de hoek Hoogstraat: de vier Heemskinderen 1547-1720.

De vier kinderen op het ros

En ook op de Kerksteeg (zuidzijde) kwam de naam voor als naam van een huis, n.l. eind 16e, begin 17e eeuw. We zien het nog al eens dikwijls dat een naam voor verschillende huizen voorkomt en zelfs zonder de toevoeging „gouden” of „gecroonde”. Of het verwarring schonk kan ik u niet zeggen, al lijkt het wel zo.

—o—

Zo zijn er nog wel meer merkwaardigheden in de namen van oude huizen. Sterker, het wemelt van merkwaardige namen. In Amsterdam vindt u in dat fantastisch aardige proeflokaal van Wijnand Fockinck in de Pijlsteeg een pracht van een wildeman met een ver-

Met knots en al!

(De tekeningen hebben historisch geen betrekking op Gorcum! Alleen de meerman op het Dalemse kerkje is „echt”).

vaarlijke knots: „De Gekroonde Wildeman”.

Gorcum had zijn wildeman op de Apdeldijk (oostzijde) 1547-1793 en op de Langendijk (oostzijde, vlak bij de noordenhoek van de Weessteiger) staat een huis „van ouds de wildeman”, dat in 1653 bewoond wordt door Bartholomeus Wildeman, die zijn geslachtsnaam wel aan de naam van het huis ontleend zal hebben.

En zelfs het paard in de wieg ontbrak niet. Het huis stond in de Gasthuisstraat (noordzijde) bijna op de hoek van de Arkelstraat. Het heette in de 17e eeuw „het paert in de wiegh”.

Zo zou ik u nog wel meer namen

kunnen noemen die interessant zijn, maar voorlopig genoeg. Het volksgeloof en ook de volkshumor waren goede en merkwaardige naamgevers, zoals de Bijbel en de mythologie dat op hun terrein in nog grotere mate waren.

In die oude namen kwam dikwijls een brok romantiek voor en op gevelsteen of uithangteken kwam de naam tot leven, dikwijls ook op een gevelbord of in een luifelbeeld.

In ieder geval is ook u wel gebleken dat in oude huizenamen een stuk volksleven zit, dat even interessant als boeiend is. Want noemt u het maar niet boeiend om te leven met een eenhoorn of een Wildeman, met het paard in de wieg of de vier Heemskinderen of hun ros, om van een zeemeermin of een meerman nog maar te zwijgen.

EIKE'S HOF VERDWENEN

De oude boerderij „Eike's Hof” heeft vele jaren gestaan in de z.g.n. „moordkuil” tussen de Arkelsedijk en de W. de Vries Robbéweg. Nu is dit typische huis verdwenen en weer is oud-Gorcum een merkwaardig hoekje armer.

Enige belangrijke Gorinchemse bronnen voor heraldisch en genealogisch onderzoek

door H. van Hoogdalem

Het valt niet te ontkennen dat het heraldisch en genealogisch onderzoek in de laatste jaren sterk is toegenomen. Daarvoor zijn verscheidene oorzaken aan te wijzen. Een der belangrijkste is wel, het door beschrijving en fichering gemakkelijker toegankelijk worden van de gegevens uit de doop-, trouw- en begraafboeken der kerken, de rechterlijke en notariële archieven.

De handicap voor velen, namelijk het moeilijk leesbare oud-hollandse schrift, is er niet meer in die mate als vroeger. Het moeizaam doorworstelen van vele dikke en bestofte folianten, wel niet geheel verdwenen, is toch wel vaak tot een minimum teruggebracht.

Onze verenigingen, genootschappen en stichtingen doen op dit gebied vaak prachtig werk. Hier namen in het bijzonder te noemen lijkt mij overbodig.

Toch kunnen al deze activiteiten, die worden verricht en in het verleden reeds werden verricht, niet voorkomen dat we bij ons onderzoek soms belanden bij het befaamde „dode punt”, dat we allen in ons onderzoek wel kennen.

We weten dat de man of de vrouw er was, maar waar vinden we het bewijs? Waar zoeken we hem of haar die nu juist nodig was om onze kwartierstaat rond te maken?

Ge kent met mij allen de vreugde om een vondst, voor U zelf niet van belang, maar waarmee ge een broeder in de kunst weer op het goede spoor zet.

Het is deze vreugde, die ik in de afgelopen jaren meermalen heb mogen smaken met de bronnen die ik hierna voor U ga behandelen. Vooral de laatste twee van de drie hebben reeds menigeen uit de brand geholpen en mij veel vreugde verschaft.

Laat ik beginnen met te zeggen dat Gorinchem of zoals wij meestal zeggen Gorcum, zijn doop- trouw- en begraafboeken der kerken heeft die bij het Rijksarchief berusten.

Wat U wellicht niet bekend is, is dat te Gorinchem van deze boeken afschriften aanwezig zijn, gecollationeerd en met duidelijke hand geschreven. Dat op deze boeken alfabetische klappers bestaan, wel niet lexicografisch, maar een dankbaar hulpmiddel voor snel zoeken, is een wetenschap

die U dankbaar zult vernemen.

Voorts zijn ter beschikking de lidmatenboeken der Geref. (Herv.) Kerk van 1689 tot ongeveer 1850 en zo nodig later. Met de fichering van deze boeken is een aanvang gemaakt.

De bronnen waarover ik U echter iets zeggen wilde zijn:

- 1e. Het z.g. wapenboek van Kuijl.
- 2e. Het kohier der Verpondingen, of zoals hij het zelf noemt: „Oude namen van huizen en straten” van Gorinchem.
- 3e. Het poorterseedboek zowel in origineel als in duidelijk leesbare copie. En op dit poorterseedboek een klapper vervaardigd, door de schrijver van het onder 2e genoemde werk, namelijk wijlen de heer W. F. Emck, in leven gemeente-ontvanger van Gorinchem.

Het z.g. Wapenboek van Kuijl

Het was aanwezig op de tentoonstelling ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde, te Delft gehouden.

Auteur van dit werk is Jan Kuijl (1698-1742), zoon van een Gorcumse docter Marten Kuyl en van Stoffelina Tresia van den Hoove van ter Goes.

De vader bekleedde belangrijke functies in bestuur van stad en streek, de zoon vinden we in dergelijke functies niet genoemd. Het vermoeden bestaat, dat hij op de een of andere manier is gehandicapt geweest en dus gedwongen was zijn tijd met andere bezigheden te vullen. Daaraan zouden we dus zijn belangrijk werk danken!!

Voor het grootste deel is het wel compilatie van andere bronnen, die in zijn tijd bestonden, o. a. Batavia Illustrata, Goudhoeven, van Dalen enz.

Verder blijkt ook wel dat zijn tijdgenoten-regenten hem door het verstrekken van familiegegevens het nodige werk hebben verschaft.

Met tal van deze geslachten was hij door vader en door moeder verwant. In zijn stamboom, die als eerste door hem wordt behandeld, komt verwantschap met de Arkels en met bastaar-

den uit dit geslacht duidelijk naar voren.

Verder valt vast te stellen, dat hij in de volgorde en manier van behandelen van de stof en het tekenen van de wapens Job de Lange heeft gevolgd, de bekende wapentekenaar uit Den Bosch. Wij kunnen dit vaststellen aan een door deze in opdracht vervaardigd schepenboek in 1708, waarvan het z.g. kleine schepenboek met gearceerde wapens en het groot schepenboek met gekleurde wapens zich beide bevinden in het bezit van het Museum „Dit is in Bethlehem” te Gorinchem.

Naar zijn eigen getuigenis bevat het boek:

„Name en Wapenen der Souverijne Heere, van de Stadt Gorinchem ende de Landen van Arckel, nevens desselfs WelEdGroot Agtb.

Heere, de drossaarden, borgemeesters, vroetschappen, Schepenen, pensjonarissen, secretarisse, trossiers, gasthuis- en heilige geestmeesters der selver stadt sedert den jare 1315 en tot nu toe vervolgd.”

Wat de „Souverijne Heere” betreft is hij niet verder gekomen dan een stamlijst der Arckels, die op grond van latere onderzoekingen gebleken is foutief te zijn. De „Souverijne Heere” uit de verschillende gravenhuizen zijn niet aan hun trek gekomen wat een beschrijving van hun geslachten betreft, maar hun wapens zijn in prachtige en scherpe kleurentekeningen in het boek opgenomen. Voor het tekenen van de schilden heeft hij een schabloon gebruikt. Maar de vulling van de schilden is eerste klas tekenwerk.

In totaal neemt hij de stamlijsten op van 50 regentengeslachten, terwijl hij zowel op wapens als op de namen der geslachten en de verwante geslachten alfabetische naamlijsten geeft, die het zoeken tot een minimum beperken. In zijn verwijzingen is hij wel eens mis, maar vaak door latere gebruikers van het boek verbeterd. Het is verleidelijk hier thans de namen te noemen van de geslachten die hij opneemt, maar de ruimte daartoe ontbreekt in het bestek van dit onderwerp.

Van Beresteijn heeft bij de samenstelling van zijn Genealogisch Repertorium dit werk niet gekend, anders zou hij het stellig hebben vermeld.

Het zij nogmaals gezegd: het boek moet in zijn beschrijving der geslachten kritisch worden gebruikt, maar in zijn wapentekeningen zijn tot heden weinig fouten gevonden. Zijn handschrift is vrij duidelijk en voor iemand, die er even in werkt, gemakkelijk te lezen. Het is in ieder geval een uniek werk, dat al menigeeën heeft geholpen.

De Kohieren der Verpondingen of „Oude namen van huizen en straten te Gorinchem” door W. F. Emck

De laatste naam, door de schrijver er aan gegeven, dekt in feite de inhoud van dit handschrift niet. In 1914 gaf de schrijver een gedrukt werkje uit van gelijke naam, waarin hij straat na straat en huis na huis in Gorinchem beschrijft, met de namen van de gevelstenen en uithangtekens en dat alles met vermelding van de jaartallen waarin hij in de door hem bewerkte stukken bijzonderheden vinden kon over de straten en de huizen.

Dit werkje is uitverkocht. Om dit werk tot stand te brengen had hij door gewerkt 299 delen hypotheek-schuld en kustingsbrieven, en overdrachtsbrieven, voor Schepenen van Gorinchem verleden tussen 1481-1810.

Daarnaast bewerkte hij de kohieren der verponding vanaf 1584 tot 1805.

Nadat het gedrukte werk door hem was uitgegeven is hij tussen 1914 en 1924 nog steeds met dit werk doorgegaan met als resultaat ons handschrift van 658 folio's duidelijke schrift. Het geheel verder compleet gemaakt met een alfabetisch register op alle huizenamen en straatnamen en een alfabetisch register (lexicografisch) van alle bewoners en/of eigenaren der huizen, die hij maar in enig document kon vinden. Hij verzuimde zelfs niet dit alles nog aan te vullen met aantekeningen uit de lidmatenboeken der kerk.

Van belangrijke gebouwen en personen geeft hij een uitvoerige vaak tot in bijzonderheden afdalende historische beschrijving, waardoor het werk bovendien van unieke historische waarde geworden is.

Terugwerkend van het kohier der verponding van 1805 heeft hij tot aan 1584 alle huizen keurig netjes in de rij gezet en genummerd en alle bijzonderheden huis voor huis en straat voor straat vermeld.

Doordat hij bij vele namen van bewoners of eigenaren de beroepen vermeldt, is het mogelijk aan de hand van dit werk een studie te maken van de nering en het bedrijf van een oud hollandsche stad gedurende bijna 350 jaren.

Zijn naamlijst van personen bevat op 85 folio's bijkans 7000 namen van vroegere bewoners van Gorinchem met de jaartallen er bij waarin het huis hen toebehoorde of waarin het door hen werd bewoond. Het is wel

duidelijk, dat hier een bron ligt van groot belang voor het genealogisch onderzoek.

Velen hebben dan ook al met vrucht dit werk doen raadplegen waar het ging om de aanwezigheid van een hunner mannelijke of vrouwelijke voorzaten vast te stellen. Krachtens een beschikking van de auteur mag het werk niet worden uitgeleend.

Het werk bevindt zich in het bezit van de Vereniging Oud Gorcum en behoort tot de boekerij van de vereniging ondergebracht in haar Museum „Dit is in Bethlehem” te Gorinchem.

Het Poorterseedboek

Het derde werk dat ik voor U breng is het z.g. Poorterseedboek der stad.

Behalve het origineel bestaat er van dit werk een met duidelijke hand geschreven afschrift, bewerkt door de heer W. F. Emck, welk werk hij voltooide in 1884 op 25 jarige leeftijd.

Het is behalve een register op de afgelegde poorterseeden gedeeltelijk een resolutieboek der stedelijke regeringen, waarin b.v. belangrijke regeringswisselingen nauwkeurig werden vastgelegd.

Ook alle eden door stadsfunctionarissen als beëdigd wegers, meters, tonners, enz. werden in dit werk vanaf het midden der 15e eeuw verzameld. Een aardige bijzonderheid is wel, dat van deze beëdigd meters- en wegers de z.g. hand- of huismerken zijn weergegeven. De erfelijkheid van deze merken valt door de opeenvolgende geslachten vast te stellen.

In een verzamelwerk over Regenten en beëdigd poorters nam hij een alfabetisch lexicografische naamlijst op van alle te Gorinchem beëdigde poorters, vaak met vermelding van hun beroep en de plaats van herkomst en jaar en dag waarop door hen de eed werd afgelegd. Met behulp van deze lijst is het zoeken naar voorzaten in het poorterseedboek tot een peuleshil geworden.

Ook dit werk is al door velen met goed resultaat geraadpleegd. De beide

boeken bevinden zich te Gorinchem in het Gemeente-archief. De naamlijst bevindt zich evenals het vorige beschreven werk in het bezit van de vereniging Oud Gorcum.

Een harmonieuze samenwerking tussen deze beide waarborgt de zoekers alle steun en medewerking, die zij zich zouden kunnen wensen.

W. F. Emck W.zn.

Ten slotte nog een kort woord over de schrijver der laatste twee beschreven werken. Met hetgeen hier werd beschreven is zijn arbeid nog bij lange na niet volledig vermeld.

Vele belangrijke problemen op het gebied der historie werden door hem of mede door hem tot een succesvol einde gebracht. De Heer H. A. van Goch, schrijver van „Van Arkels Oude Veste” zegt over hem en zijn werk: „Zou ik bij het schrijven van mijn geschiedenis over Gorinchem kennis hebben kunnen dragen van al dit werk van de heer Emck, ik zou anders geschreven hebben dan ik nu vaak heb kunnen doen.”

Naar ons gevoelen is hij onder hen, die zich in de loop der eeuwen met beschrijvingen onzer stadshistorie hebben bezig gehouden de belangrijkste. Wat van de anderen meestal niet kan worden gezegd is bij hem regel. Geen letter kwam op papier of de zaken waarover het ging waren grondig onderzocht en doorvorst.

Helaas weinig kwam van zijn hand op de pers. We bezitten het alles in de vorm van handschriften, lezingen of verhandelingen.

Naast het nut dat deze gegevens U naar ik hoop verschaffen moge, vervulde ik een wens, namelijk een onvergetelijk leermeester voor het licht der openbaarheid te mogen brengen.

(Dit artikel werd opgenomen in het jubileumboek „Hoe vindt men zijn voorouders in de Nederlandse archieven?” van de Nederlandse Genealogische Vereniging.)

Uit een oud schoolboekje over Gorinchem

door H. F. van Peer

Het is ruim honderd jaar geleden, om precies te zijn 111 jaar, dat er te Gorinchem bij J. Noorduijn en Zoon een boekje verscheen onder de titel „Aardrijkskundige beschrijving van de Stad Gorinchem, voor scholen”. De schrijver — A. J. van der Aa — is dezelfde die 12 jaar eerder, nl. in 1839 bij Jacobus Noorduijn een „Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden” deed uitgeven, bestaande uit 14 delen. Dit boekwerk — omvattende nagenoeg 12.000 bladzijden — wordt ook vandaag nog meermalen geraadpleegd en is met zeer grote nauwgezetheid samengesteld „onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden”. Het is opgedragen aan H.H. K.K.H.H. Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk, Erfprins van Oranje, Willem Alexander Frederik Constantijn Nicolaas Michael en Willem Frederik Hendrik, Prinsen der Nederlanden.

Het is verleidelijk u een en ander uit dit grote werk te laten horen, maar wij zullen slechts volstaan met een karakterisering van de Nederlander. Gij zult hieruit zien, dat Van der Aa, wel een zeer hoge dunk van onze voorvaderen had en vele woorden voor zijn karakteristiek meest gebruiken. Wanneer wij u dan zeggen, dat de volgende „letteren” slechts een klein deel van zijn beschrijving van de Nederlander zijn, dan zal het niet moeilijk zijn tot de conclusie te komen, dat de schrijver vele bladzijden nodig had voor zijn algemeen overzicht van ons land.

Over de Nederlander zegt hij dan o.a.: „Overigens is de Nederlander opregt, openhartig, vrij en rondborstig in het spreken, dapper, onverzaagd, grootmoedig, ondernemend, standvastig, herbergzaam, bedaard, stilzwijgend, bescheiden, vernuftig, vindingrijk, getrouw aan zijn eens gegeven woord, bijzonder vreedzaam, in zaken van twist verdraagtzaam en lankmoedig, maar eens getergd of beleedigd, niet ligt tot bedaren te brengen, en wordt hij moedeloos, dan herstelt hij zich spoedig weder, om zijne pogingen te verdubbelen.

Ook hij is zeer verknocht aan vaderland, godsdienst en goede zeden. Hoewel zijne godsdienstigheid wel eens in het overdrevene valt en somtijds zelfs tot dweeperij overslaat, ontaard zij toch nimmer in die wreedheid en bloedorstigheid, waardoor sommige andere

volkeren in de geschiedenis geschandvlekt staan. De vrijheid, vooral die des gewetens, is hem boven alles dierbaar, zoodat hij geene gevaren ontziet, om die tot het uiterste te verdedigen”.

„Men moet zeer bescheiden met hem omgaan en hem vooral niet met trotsheid bejegenen. Weet men zich eenigzins naar zijne inborst, aard en genegenheid te schikken, dan kan men hem leiden, zoo als men wil, hetgeen Keizer Karel V van de Nederlanders deed zeggen, dat er geen volk was, hetwelk, wanneer men het vaderland en met eenen goeden glimp behandelde, den naam van dienstbaarheid meer vervloekte en inderdaad zich zelve geduldiger gedroeg, dan de Nederlanders”.

„Onder de burgerstand heerscht nog bijna algemeen de gewoonte, om kort voor het middagmaal een zoogenaamd borreltje of morgenslokje, meestal uit jenever bestaande, te gebruiken”.

„De vrouwen zijn doorgaans welgemaakt van lijf en leden, en bij uitstek blank van vel. Zij hebben veelal fraaije en regelmatige gelaatstrekken, terwijl het jeugdige schoon haar vaak tot in rijper leeftijd blijft, hetgeen grootendeels aan de gematigde leefwijze toe te schrijven is.

Vooraf worden zij om hare kuischheid, naarstigheid, zindelijkheid, huwelijkstrouw en nauwgezetheid in het verzorgen harer kinderen geprezen; hoewel de vrouwen in Nederland meer vrijheid genieten dan bij vele andere natiën het geval is, aangezien de Nederlander teregt in haar de bestendige gezellin op het pad zijns levens, zijne hulp in voorspoed en zijne troosteres bij rampen beschouwt”.

Ziedaar de Nederlander! Van der Aa tekent hem zo:

—o—

Zijn beschrijving van Gorinchem omvat 13 lessen en door dit boekje was de jeugd in staat wat meer te weten te komen over de eigen plaats. Van der Aa was zeer terecht van mening, dat de kennis van de aardrijkskunde en de geschiedenis moesten beginnen met de eigen woonplaats en hij zegt dan ook in de aanvang: „De plaats toch, die wij bewonen is voor ons van het meeste belang, en alles, wat er merkwaardigs in is, kunnen wij zelve zien en onderzoeken; daarom moeten wij met de

kennis van onze woonplaats eenen aanvang maken".

Dit is 100 jaar geleden en Van der Aa schreef toen voor de schooljeugd een boekje, dat wij ook gaarne nog — al is het dan in gewijzigde vorm — gebruikt zouden zien. Wij zijn het met de schrijver eens, dat men het onderwijs in de aardrijkskunde en de geschiedenis veel meer moet richten op eigen plaats en eigen streek en daarom is het gemis aan een boekje, dat een samenvatting van de plaatselijke en streekhistorie geeft, zeer groot. Mogelijk kan hierin nog eens binnen niet al te lange tijd voorzien worden. Van der Aa gaf ons het voorbeeld, een voorbeeld dat navolging verdient. Wat weten de meeste jongelui over eigen plaats en streek? Zeer weinig. En hoe staat het met de volwassenen, wat weten zij van hun plaats en omgeving? Ook niet veel. Bestudering van de gesteldheid en de geschiedenis van eigen omgeving zijn dan ook zeer nuttig en wij zijn er van overtuigd, dat de onderwerpen duidelijker tot de jeugd zullen spreken omdat zij in hun dagelijkse leven zo vele aanknopingspunten vinden.

Natuurlijk spreekt Van der Aa in de stijl van hen, die ruim 100 jaar voor ons leefden. Deze stijl doet ons wat grappig aan en is meermalen kostelijk om te lezen.

Wanneer de schrijver in zijn schoolboekje spreekt over het nut van het gebruik van landkaarten dan doet hij dat als volgt:

„Hoe aangenaam wordt nu van zelve de beoefening van de wetenschap (de aardrijkskunde), wanneer wij in de school, of in onze kamer, met zulk een afteekening of beschrijving in de hand, de geheele aarde kunnen rondreizen, zonder voor hitte of koude, regen of wind te vreezen te hebben; en zonder gevaar te loopen van door wilde dieren aangevallen, of door schipbreuk te lijden, in zee te vallen en te vergaan".

Op deze knusse wijze neemt Van der Aa zijn leerlingen mee door Gorinchem, „eene stad in Zuid-Holland, aan de Merwede, dat 5 uren ten Oosten van Dordrecht, 6 uren Zuid ten Westen van Utrecht en 7 uren Noord-Noordoost van Breda ligt". Dat hiermee zeker niet de tijd bedoeld is welke u nodig heeft om per bromfiets in die plaatsen te komen zal wel duidelijk zijn. Die „tuffertjes" kende men toen nog niet.

Van der Aa volgt de historieschrijver Kemp op de voet wanneer hij het heeft over de oorsprong van de naam Gorinchem. Hij schrijft dan: „Men weet niet met zekerheid te bepalen, waaraan

zij haren naam te danken heeft, ofschoon het wel kan zijn, dat zij naar hare eerste bewoners, die arme visschers waren, is genoemd. Deze waren een deel hongerige en van kommer en ongemak half uitgemergelde mensen, die Gorren of Gorretjes, welke naam in het Nederduitsch kommerlijk, arm, behoeftig te kennen geeft".

Hoe kan er van deze ellendigen iets goeds voortkomen? Maar er is gelukkig een lichtpunt! Van der Aa zegt: „De lucht is er (ts Gorinchem) zeer gezond, door de zamenvloeiing van Waal, Maas, Merwede en Linge, en door de gestadige ebben en vloedten". Dit zal dan wel de oorzaak zijn, dat de tegenwoordige Gorcumers zulke flinke lui zijn en niet meer zo vol kommer en ongemak!

—o—

Als de schrijver de stad als vesting behandelt krijgen zijn jonge lezers heel wat strijd en oorlog opgedist en in dat alles vormt natuurlijk het beleg van 1813-1814 de hoofdschotel. Het leefde nog duidelijk in de herinnering van vele ouderen voort. Er is toen in die Franse tijd ontzettend veel geleden en de inwoners van onze stad hadden veel te doorstaan. Van der Aa zegt hierover: „Zij stonden gedurende dertien weken bovendien aan de aanhoudende afpersingen van geld, goederen en levensmiddelen, door de Fransen, ten doel, terwijl een getal, dikwerf van 16 tot 20 man krijgslieden in één huus ingekwartierd, nauwelijks een klein plaatsje overliet, waar het vaak talrijke gezin zich bergen, verzorgen of in de gestrengte koude verkwikken kon".

Hoe groot het Gorinchem van 1851 was kunt u ook lozen: 1466 huizen, bewoond door 1799 gezinnen, uitmakende een bevolking van 8772 zielen. Hiervan telde de „Banne van Gorinchem" 47 huizen, 59 huisgezinnen en 334 inwoners.

Is tegenwoordig de industrie de voornaamste bron van bestaan, honderd jaar geleden waren de belangrijkste: de handel in koren, aardappelen, hennep, boter en kaas, de visvangst, alsmede de winkelenring voor de omtrek (Gorinchem-winkelcentrum!)

Met een zekere trots zegt Van der Aa, dat Gorinchem „ontegenzeggelijk eene dier plaatsen van ons vaderland (is), welke den meesten doortogt hebben, waar de kosten van het armwezen met de uiterste zorg worden bestreden en de bedelarij het ernstigt wordt geweerd".

Wat dat drukke verkeer betreft mag

Van der Aa zich zeker op zijn midden-negentiende eeuwse-borst kloppen, maar of het feit, dat de kosten van het arm-wezen hier zo laag zijn nu een verdienste voor het Gorinchem van toen is menen wij te mogen betwijfelen. Wij hebben wel eens gelezen, dat er juist in die tijden grote armoede bestond, waaraan weinig werd gedaan. En het is misschien ook een verdienste dat men weinig bedelaars aantreft, maar het geeft toch geen blijk van barmhartigheid. Neen, dan is er wel wat veranderd in een eeuw.

—o—

Wilt u een aardig beeld van de stad, zoals zij er honderd jaar geleden uitzag? In het schoolboekje kunt u veel bijzonderheden vinden. De Kalkhaven, het Laantje en de vissersdijk waren nog water en over de Kalkhaven lagen de Kettingbrug en de Lange Jozijnbrug. Op de Hoogstraat werd 's Maandags de groentenmarkt en de Vogelmarkt gehouden en op de Havendijk was er wekelijks Korenmarkt. Men trof in het Diaconiehuis een Stads Armeschool aan en op de Havendijk bij de Korenbrug twee Stads-Hulp-Armscholen, tezamen tellende 770 leerlingen (Waarom Armescholen als men zo trots gaat op het weinige, dat men aan de armen behoeft te geven? Of volstond men toen met Aap, noot en Mies?)

Nabij de Korenbrug trof men de Godskamer aan, enige huisjes, waarin „behoeftege lieden om niet huisvesting erlangen”

In de Keizerstraat stond een nieuw Huis van Arrest en Justitie en in de Kelenstraat werd wekelijks de eiermarkt gehouden. Op de Appeldijk trof men bij de Visbrug de kraan aan, die de goederen uit de schepen loste, terwijl men bij de Peterbrug een pleintje had, dat tot riviervismarkt diende. De grote vismarkt werd gehouden op de „Vischmarkt, een fraai plein, met boomen beplant, in het midden met overdekte vischbanken. Aldaar worden ook in den zomer dagelijks de kersen uit Gelderland ter markt gebracht”.

Van der Aa spreekt u verder van 3 molens tussen de Dalemsedijk en de Waterpoort en u wandelt met hem door de Gasthuisstraat, waar wekelijks de boter- en kaasmarkt wordt gehouden en ook een deel van de groente- markt. Hij laat u in deze straat een kijkje nemen in de Lombard of Bank van Lening (tegenwoordig Kofa-Zwijzen) en wijst u bij de toren in de Krijtstraat op de Latijnse school, de voorloper van het tegenwoordige gymnasium.

Die markten waren 100 jaar geleden wel belangrijk, want op de Groenmarkt vindt u de grote kaasmarkt en de vleesmarkt en op de Grote Markt in de herfst de wekelijkse appelen-, peren- en pruimenmarkt.

Zou Van der Aa u niet wijzen op het mooie oude stadhuis? „In dit oude, aanzienlijke gebouw vergaderen, behalve de stedelijke regering, ook de Arrondissements regtbank en het kantongereg” terwyl wij er ook de Waag en de Vleeshal in aantreffen.

Pas is de nieuwe Ned. Herv. kerk gereed gekomen, „een wezentlijk sie-raad der stad”, zo zegt uw gids.

Het zou aardig zijn om met Van der Aa nog verder door Gorinchem te dwalen, langs de Gevangenpoort, de Pel-molen en andere gebouwen, maar wij moeten ons beperken. Toch kijken wij nog even in de Zusterstraat, die „nu veeleer de Schoolstraat mocht heeten, aangezien men daarin, behalve nog een drietal bijzondere scholen, de stads Kostschool voor jonge Heeren, de stads Kostschool voor jonge Jufvrouwen en de stads Burgerschool aantreft”.

En nu nog even naar de „Banne van Gorinchem, een verouderde uitdrukking voor het rechtsgebied of het polderdistrict van de stad. De Banne bestaat uit de polders: „Wolpheren, Wolpherense Slagen, Lange-Slagen, Korte-Slagen, de Haar, de Bullekens, 't Hoogland, de Stalkaarsen, Lang-Scheiwijk, de Zwanenpolder en de Gorinchemse Avelingen buitendijks, ook wel genaamd de Groote Griend”.

U kunt met Van der Aa wandelen door de Kastanjelaan, over de Haar, langs Jaagpad en Krinkeldewinkel, maar... het wordt donker. Leest bij lamplicht tot besluit van uw tocht de 13e les over „Vermaarde mannen” en u hebt een aardige tocht door het Gorinchem van 100 jaar geleden gehad en enige kostelijke uren doorgebracht met Van der Aa en zijn schoolboekje.

—o—

Hoe klein het boekje ook is — 24 pagina's — er staat veel in te lezen en het is voor allen, die interesse hebben voor het Gorinchem van vroeger een kostbaar bezit. En zoals wij in de aanvang reeds zeiden: Wordt het geen tijd te gaan denken over een nieuw boekje voor de scholen, waarin Gorinchem op prettige en populaire wijze wordt behandeld? Moge dit verhaal over Van der Aa's boekje in deze richting wijzen!

De geschiedenis der heerlijkheid Dalem

Samenvatting van een lezing, die Mr. A. Telders onder de titel „Een soevereiniteitskwestie”, hield voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum”.

Het westelijk gedeelte der Gelderse gemeente Vuren bestaat uit het dorp Dalem, een oude heerlijkheid, sinds 1822 in het bezit der familie Viruly. De grens met het Hollandse Gorinchem vormt tevens de provinciale grens tussen Zuidholland en Gelderland. De betrokken passage uit de wet van 1820 luidt: „vanaf de Lingedijk beneden het Spijkse veerhuis de thans bestaande grensscheiding op Dalem”. Het gebruik van het woord „thans” kan m.i. niet anders betekenen, dan dat die grens vroeger anders gelopen heeft.

Wij mogen wel als vaststaand aannemen, dat de heerlijkheid Dalem leenroerig is geweest aan het geslacht der Heren van Arkel. In het archief van het Hof van Holland berust een stuk, waarin de Haagse notaris H. Wegewaert in 1710 verklaart in een schaapslederen boek gelezen te hebben: „De Aelinge (gehele) Graefschap en Vrijheerlijkheid Dalem, Stade en Schumenoord is anno 642 bij Coninck Dagobert van Vranckrijk geschonken aan Johan, Heere van Arkel”. In het handschrift in de Koninklijke Bibliotheek van Aerndt Kemp Jacobsz, een kroniek over de Arkels en de stad Gorinchem, schrijft deze, dat Johan de VIdē heer van Arkel en de 4de Heer van Lederdam omstreeks 1050 Huecklum, Vogelspiijk en Dalem maakte. Dit handschrift dateert van 1607.

Ongeveer tegelijkertijd schreef zijn neef Abraham Kemp Aertsz. eveneens een kroniek over onze stad, later uitgegeven door zijn zoon Hendrik in 1656, waarin hij vermeldt, dat de Heer Jan van Arkel, die in 1126 overleden is, tijdens zijn leven aan zijn broeders gedeelten van zijn Land van Arkel uitgaf. Aan Folpert of Dodo schonk hij Leerdam, Schoonrewoerd, de Diefdijk, Haastrecht en Overheykoop en voorts de halve heerlijkheid van Dalem.

Wij krijgen vaster grond onder de voeten in een oorkonde van 1254, waarbij Jan Heer van de Lede en zijn neef Hugo van Arkel Heer Floris van Dalem onder meer met het hoog en laag gerecht in Dalem belenen. Iets dergelijks zien wij gebeuren in 1304, als de toenmalige Jan Heer van Arkel met nog enige andere goederen ook Dalem aan zijn broeder Floris geeft. Toen deze

Floris overleed in 1330, kwam de heerlijkheid als opgevallen leengoed weer aan de leenheer terug. In de tweede helft der veertiende eeuw treffen wij een geslacht van Dalem aan, dat met het Arkelwapen in gevarieerde vorm zegelde; de hoofdtak wordt Heren van Dongen; als Heren van Dalem zien wij achtereenvolgens een Floris, een Jan en wederom een Floris. De eerste sluit in 1373 met Otto, Heer van Heukelom een overeenkomst op waterstaatkundig gebied. (Ook deze Otto was een lid van een jongere Arkel-tak). In de oorlog met de Hollandse Graaf Willem van Beyeren, zien wij een Jan Heer van Dalem eerst aan de Arkelse, daarna aan de Hollandse zijde. In 1382 geeft Otto, Heer van Arkel een handvest aan die van Dalem in zijn hoedanigheid als leenheer der heerlijkheid.

Er zijn nog andere aanwijzingen van het feit, dat de Gelderse grens in vroeger dagen oostelijker gelegen heeft dan nu. In 1353 heeft een commissie van Dordtenaren een onderzoek moeten instellen, tot welk punt de rivier de Merwede aan de Graaf van Holland behoorde en zij kwam tot de conclusie, dat de Hollandse Graaf over die rivier de zeggenschap had tot de sluis beneden Vuren, die tegen het land van Dalem lag. Ook de kaart van Slichtenhorst, een Gelders geschiedschrijver, doet de Gelderse grens tussen Vuren en Dalem lopen en hetzelfde zien wij op verschillende andere kaarten o.a. in de grote atlas van Mercator en Hondius van 1629. De Gelderse historicus van Spaen schrijft in 1795 „Dalem en Vuren (!) zijn oude bezittingen van het Huis van Arkel”.

Aan de onafhankelijke positie van het soevereine Land van Arkel kwam een einde in 1409, toen Heer Jan en zijn zoon Jonker Willem met hun zwager en oom, Hertog Reynoud van Gelre een overeenkomst sloten, waarbij deze Heer van het Land van Arkel werd onder zekere voorwaarden, waarvan ik hier alleen die wil noemen, dat hij dit land nooit van Gelre zou scheiden, tenzij aan Heer Jan, Jonker Willem of hun nazaten.

De Hertog hield zich echter niet aan deze belofte en in 1412 kregen het Land van Arkel en zijn hoofdstad Go-

rinchem een andere heer in de persoon van de wraakzuchtige Hollandse Graaf, Hertog Willem van Beyeren. Met het grotere territoir ging ook de heerlijkheid Dalem aan hem over, zodat de Hollandse graven leenheren dezer heerlijkheid werden. In die hoedanigheid sloot Willem VI een of meer conventies met de Gelderse hertog over de bedijking van Dalem in 1416. In 1417 beveelt de Tresaurier van Holland uit naam van Gravin Jacoba de Dijkgraaf en Heemraden van Dalem om de Dalemse dijk te maken.

Tot 1423 was de boven reeds genoemde Floris van Dalem leenman der heerlijkheid. In dat jaar of in 1425 verkoopt hij deze aan de Hertog van Gelre, Aernout, met de bepaling, dat deze Dalem in leen ontvangt van Beyeren, zoals Floris die in leen had gehad van dezen als van de Hofstad van Arkel, hetgeen wil zeggen, dat de Hertogen van Beyeren wat betreft de heerlijkheid Dalem leenmannen werden van de Graven van Holland als Heren van Arkel.

Tot dusver is niet bekend, of Hertog Aernout — een zoon van Vrouwe Maria van Arkel, dochter van de laatste Heer Jan en zuster van Jonker Willem, — de heerlijkheid Dalem in achterleen heeft gegeven of door wie hij haar heeft doen besturen. Wel is van hem bekend, dat hij in de zestiger jaren dier eeuw de ontevredenheid zijner onderdanen opgewekt hebbende, door zijn zoon Adolf gevangen werd genomen in 1465 en eerst in Lobich, daarna in Buren opgesloten heeft gezeten. Adolf werd als Hertog gehuldigd; in het begin stond hij op goede voet met zijn zwager Hertog (sinds 1467) Karel de Stoute van Bourgondië — hun vrouwen waren zusters — maar deze toestand wijzigde zich na de dood van Karel's echtgenote Isabella van Bourbon. In 1470 liet Hertog Karel, die evenals zijn vader Hertog Philips een zeer belangrijke figuur was in de Europese politiek dier dagen en op het punt stond in oorlog te geraken met Koning Louis XI van Frankrijk, de jonge Adolf bij zich komen te Hesdin, de hoofdplaats van het Baljuwschap van die naam in het Graafschap Artois in het Noorden van Frankrijk. Hij was als Hertog van Bourgondië en als Graaf van Artois een leenman van de Franse Koning en trof daar voorbereidingsmaatregelen voor de oorlog tegen zijn leenheer.

Hij kreeg van Adolf gedaan, dat deze zijn vader in vrijheid deed stellen en ook deze kwam naar Hesdin. Dat de daarop volgende besprekingen echter niet op vriendelijke toon gevoerd zijn, blijkt uit het feit, algemeen bekend, dat

Adolf in 1471 in vermomming uit Hesdin is gevlucht; hij werd te Namen herkend en gegrepen en heeft tot 1477, het jaar van Hertog Karel's sneuvelen voor Nancy, gevangen gezeten in Vilvoorde. Niet zo bekend is echter, dat Hertog Karel op 2 oktober van 1470 zich beklaagd heeft bij het kort geleden ingestelde Hof van Holland in den Haag wegens gepleegde felonie door „aucuns de la Basse-Gueldre". Felonie is een wanprestatie van een leenman tegenover een leenheer, waardoor de laatste gerechtigd werd het leenverband te beëindigen. Hij draagt het Hof op om deze zaak te onderzoeken en om hem, als deze felonie bewezen kan worden, van de heerlijkheid Dalem in bezit te stellen en om deze te laten besturen door zijn Tollenaar van Gorinchem, Medaert van Maerle, wegens de trouwe diensten, die deze hem bewezen heeft. Uit een bewaard gebleven acte in het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer van Holland blijkt, dat Hertog Maximiliaan van Oostenrijk als voogd van zijn zoon Philips in 1484 een acte van hun overleden echtgenote en moeder Maria de Rijke hebben bekrachtigd, waarbij deze de pacht voor tien jaar van de heerlijkheid Dalem in 1478 heeft gewijzigd in een eeuwige erfpacht tegen betaling van een jaarlijks bedrag van vijftig ponden van 40 grooten Vlaams het pond, aan de trouwe Medaert van Maerle en zijn erfgenamen. Karel de Stoute heeft dus een gunstige uitspraak van het Hof van Holland verkregen en heeft het leenverband beëindigd; hij gaf de heerlijkheid vervolgens in pacht uit, veranderd in een erfpacht in 1478. In de rekeningen staat deze erfpacht-post van vijftig pond later vijftig gulden 's jaars voor de heerlijkheid Dalem geboekt tot in het jaar 1800!

Vanaf 1511 is deze post echter een memorie-post, want de heerlijkheid behoort tot de „ontvreemde Domeinen" en in 1561 acht de Rekenkamer van Holland de Hollandse rechten op Dalem dubieus. Hoe kon dat?

Er was namelijk niet veel terecht gekomen van het „euwelicke ende tallen dage geheele patientelijcke ende rustelicke besitte ende gebruycke" der heerlijkheid Dalem, dat Maria de Rijke geschonken had aan Medaert van Maerle en zijn erfgenamen. Haar echtgenoot, de latere Keizer Maximiliaan, haar zoon Philips de Schone en haar kleinzoon, Keizer Karel V hebben met Gelre meer dan zestig jaar, zij het onderbroken door bestanden, gestreden voordat dit gewest met de overige Nederlandse gewesten werd verenigd.

In 1472 had de oude Hertog Aernout

veel geld nodig gehad om zijn opstandig hertogdom te kunnen onderwerpen en hij had het voor 300.000 Rijnse Gulden in pand gegeven aan de Bourgondiër, die het volgend jaar zijn leenhulde als Hertog van Gelre gedaan heeft aan Keizer Frederik III te Trier. In hetzelfde jaar was Hertog Aernout gestorven.

Na de dood van Karel de Stoute voor Nancy in 1477 was, zoals boven reeds werd vermeld, Adolf in vrijheid gesteld en hij had in de hoop met Maria te zullen trouwen, haar zijn hulp aangeboden; hij sneuvelde echter in het zelfde jaar voor Doornik. Zijn beide kinderen, Karel en Philippa, waren in Nijmegen in 1473 in handen gevallen van Karel de Stoute en Karel heeft tot ± 1490 in de nabijheid van Maximiliaan vertoefd. Vanaf 1478 is Dalem ierhaaldelijk door de Geldersen veroverd en weer door de tegenstanders heroverd. In 1511 schijnt het tegelijk met Zaltbommel weer in Gelderse handen te zijn gekomen. Inmiddels had de teruggekeerde en in zijn hertogdom ingehuldigde jonge Karel in 1498 Dalem in pand gegeven aan Willem van Rossem. In 1505 ging het over in handen van Willem van Gent en in 1516 ontving Christoffel, Graaf van Meurs de heerlijkheid levenslang. Deze krijgsman heeft zowel bij Hertog Karel als bij Keizer Karel V in de gunst gestaan, want na 1543 (het Verdrag van Venlo) tot zijn overlijden in 1566 bleef hij Heer van Dalem. Bij dit verdrag werd de Keizer, die onder zijn vele titels ook die van Graaf van Holland voerde, tevens Hertog van Gelre. In 1555 deed hij afstand ten behoeve van zijn zoon Philips II, die sinds 1559 deze functie vanuit Madrid uitoefende; in zijn Raad zat Joachim Hopperus voor de Nederlandse zaken. Toen de dood van de Graaf van Meurs in Madrid bekend werd, besloot de Spaanse koning zijn "lieve en getrouwe Ridder en Segelbewaarder" op advies van zijn zuster, de hertogin Margaretha van Parma, in zijn plaats de heerlijkheid Dalem in erfelijk leen te geven. Hij doet dit als Hertog van Gelre, maar voegt er iets later aan toe, dat, als later bevonden mocht worden, dat Dalem tot Holland behoorde of tot Arkel, de heerlijkheid gehouden zou worden tot een onsterfelijk leen van de Graafschap Holland. In het begin van 1568 werd deze acte in Brussel geregistreerd. Dat de tijd, de gelegenheid en de wil om deze kwestie uit te zoeken bij de bevoegde autoriteiten en de nieuwe dignitaris ontbroken hebben, wordt verklaard als wij ons realiseren, dat wij al bijna bij de 80-jarige Oorlog zijn aangeland en dat

enkele maanden later op 5 juni Egmond en Hoorne te Brussel zijn ontvoerd.

Hoewel de kwestie dus niet is onderzocht, blijkt er aan het recht van Gelderland op Dalem toch wel eens twijfel te zijn gekoesterd. Om met een Gelderse bron te beginnen geef ik hier de titel en de gedeeltelijke inhoud van een Gelders Leenregister:

Register
op de
LEENACTENBOEKEN
van het
Vorstendom GELRE en
Graafschap ZUTPHEN
Naar het oorspronkelijk handschrift
uitgegeven door
Mr. J. J. S. Baron SLOET en
Dr. I. S. van VEEN.
Leenen buiten Gelderland
Uitheimse Leenen.

Onder nr. 47 wordt daarin na 12 morgen land in het Land van Arkel en een rente van 10 pond 's jaars op een huis in Gorinchem de geschiedenis beschreven van die alinge graafschap, heerlijkheid en Land van Daelhem, neffens ofte binnen den Lande van Arkel bij der stad Gorinchem gelegen enz.

In 1690 werd er voor het Hof van Holland een proces gevoerd tussen Justus Philibert van Spangen, Heer van Dalem en het Schippersgilde der stad Woudrichem betreffende het veer tussen Woudrichem en Dalem, waarin van de Woudrichemse kant wordt gesteld, „dat het hun seer klaer ende selfs onwederspreeckelijck was gebleecken, dat wel nog wegens dese Provincie (Holland) recht soude kunnen werden gepretendeert op de voorschreven heerlijkheid van Dalem ende dat het selve wellicht als een Hollands leen behoorde te worden geconsidereert enz. enz.”

Nogmaals werd er uiting gegeven aan deze twijfel, toen er een geschil ontstond tussen de regering van Gorinchem en de toenmalige Heer van Dalem, Otto Roeleman Frederik Graaf van Bylandt, die na de aankoop der heerlijkheid in 1735, zich bezig gehouden heeft met de verbetering der dijke van zijn leengoed. Hij liet herhaaldelijk verbeteringen aanbrengen aan de kribben in de Merwede en daardoor werd de toegang versperd tot de Nieuwe Haven van Gorinchem, welks aanleg in 1540 bij octrooi van Keizer Karel V aan die stad was gegund. Toen vriendelijke Gorcumse verzoeken geen succes hadden, riep de stad de hulp van Gecommitteerde Raden in. Op 1

november 1754 kwam voorzien van een order van Hare Koninklijke Hoogheid, de Prinses Regentes Anna, de weduwe van Prins Willem IV van Oranje, een afdeling pioniers van het Gorcumse garnizoen en verwijderde de laatst aangelegde krib. Er volgde natuurlijk een heftig protest van Gelderse zijde en een uitvoerige briefwisseling tussen de Staten beider Provinciën; toen dit niet hielp werd er besloten tot een conferentie ter plaatse. Wederom kwam men niet tot resultaten. Eerst in 1759 werd het geschil beslecht. Tijdens deze onderhandelingen was het voornaamste geschilpunt dat der Souvereiniteit over Dalem. Van Hollandse zijde zijn als bewijsstukken der Hollandse rechten alleen de conventies van 1416, die op de dijkage van Dalem betrekking hadden geproduceerd. Zij schrijven op 22 september 1756 aan "De Edele Mogende Heeren, bysondere goede Vrienden, nabuuren en bondgenoten onder meer het volgende: ...En schoon Wij..., soo willen wij wel declareren, hetselve niet te zijn geschied uit hoofde van eenig regt dat Wij Ons aanmatigten over het Territoir van Dalem, en ook hetselve

niet te sullen allegeeren of gebruiken, als of Wij intentie soudon hebben daar door de Possessie en soodanig verder regt als de Provincie van Gelderland aldaar is hebbende, te praejudicieren of te verminderen, maar in teengedeel U Edele Mog. te willen laten in het regt en de possessie, welke deselve seedert een langen reeks van jaaren aldaar exerceeren en gebruiken".

Ik heb de uitvoerige gegevens, die ons ter dienste staan over het voorgervallene in 1754 en de daarop volgende jaren, heel summier behandeld en ik stel mij voor dat in een andere publicatie meer uitvoerig weer te geven.

Eén opmerking moet mij nog van het hart. Als de Ridderschap der Provincie Holland in plaats van de Heer van Wassenaer tot Wassenaer, die zich steeds heeft laten verontschuldigen, zich zou hebben kunnen doen vertegenwoordigen door een afstammeling der Arkels, dan zouden wellicht de huidige Gorcumers vanuit het Dalembolwerk of vanuit de Dalempoort naar het Oosten wandelend, verder moeten gaan, dan nu het geval is, om Gelders grondgebied te bereiken.

Een boekje van ruim een eeuw geleden

door H. F. van Peer

„Zoude het, om slechts iets te noemen, voor eenen Nederlander niet bespottelijk zijn, indien hij bekend ware, met de landen van Afrika en Amerika en hij wist u op de kaart niet eens het Hollandsche Diep aan te toonen?"

Ja, dat zou inderdaad een beetje vreemd zijn. Even vreemd als de mogelijkheid dat een bewoner van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden de weg niet zou weten in zijn eigen omgeving. Het is toch immers goed eerst zijn eigen plaats en streek te ontdekken „alvorens zijn blikken op verwijderde landen en volken te werpen". Dat was de mening van de heer D. van 't Sant, een kostschoolhouder in Gorinchem.

En daarom deed hij in 1845 te Gorinchem bij J. Noorduijn en Zoon uitgeven een boekje van ruim 100 bladzijden: „Beschrijving van den Alblasserwaard en de Vijf Heeren-Landen".

U ziet het: wij waren ruim 100 jaar geleden al verder dan nu, want een

schoolboekje met aardrijkskunde en geschiedenis uit de eigen streek kennen wij nu niet. Het is in vele opzichten interessant dit oude boekje eens door te bladeren. Wij leren er veel uit over de toestand in onze streek zo ruim 100 jaar geleden en vooral wanneer wij waarheid en verlichtsel weten te scheiden, verschafft het ons interessante gegevens.

Zo krijgen wij b.v. een inzicht in de bestaansbronnen: veeteelt, hennepeteelt, melkerij, vissertij op elft en zalm (toen was er nog vis!), werk in de vrienden en aan de dijken, enz. Wij lezen over mout- en korenmolens, grutterijen, houtzaag- en oliemolens, over steenbakkerijen, leerlooierijen en scheepstimmerwerven.

Het verkeer van een eeuw geleden herleeft in „eene menigte stoomboten" op onze rivieren, de levendigheid in Meerkerk door de diligences en de barges van Gorcum naar Vianen en niet te vergeten het vertier aan het

Pinkeveer. Heel vroeg moet het trouwens in Papendrecht ook al erg druk geweest zijn met „een overtocht of drecht, welke de Papeu, dat is Prieaters, dáár eertjds over den stroom hadden”.

Elke plaats komt keurig aan zijn trekken en in Oud-Alblas keren wij terug naar het Tablae uit de Romeinse tijd. Alblasserdam presenteert zich met zijn scheepsbouw, het stadhuis van Nieuwpoort blijkt een „zindelijk” gebouw te zijn en het riviertje de Goudriaan is het summum van hygiëne: het biedt het zuiverste drinkwater omdat het bij oude keuren al verboden was er vuilnis in te werpen.

In Brandwijk vluchten wij voor het water de donk op en de lof der Van Arkels wordt luidkeels bezongen. De afstand van poort naar poort in Gorcum wordt nog in passen uitgedrukt en overigens kan men veel over de Arkelstad lezen, o.a. dat er in die tijd een nieuwe synagoge was gebouwd en dat er niet minder dan 130 joden in Gorinchem woonden.

Een prachtig verhaal over de duivel en Schelluinen en strijd in Termey, dat toen ook nog een bierbrouwerij had. Ook toen dus was het bier best.

Een prachtige verklaring voor de naam Meerkerk komt uit het stof der eeuwen te voorschijn: hier meerden de schepen „toen de zee nog eenen vrijen loop tot Meerkerk toe had”. En met deze wetenschap gaan wij langs de zalmvisserij van Hardinxveld naar Sliedrecht, waar men zijn bestaan o.a. vindt in „het snijden en drogen van biezen, tot gebruik voor matten en stoelen”.

Natuurlijk maakt de schrijver Hoor naar heerlijk oud (642), hij vertelt over de oude Lingeloop via Hoogblok-

land, over het station voor de paardenposterij in Lexmond en over de schipbrug van Vianen (1840), die niet alleen in lengte (rustende op 25 schepen en lang 202 N. ellen), maar ook in hechtheid en sierlijkheid al de schipbruggen in ons vaderland overtrof.

Het onderwijs in Vianen was bepaald niet mis: men trof er een jonge jufvrouwenschool aan met 12 leerlingen. En dat het met de rechtsuitoefening in ons gebied goed gesteld was kunt u geloven. In Schoonrewoerd bewaarde men in de toren een stok, die vroeger diende tot „straf oefening voor misdadigers”.

Leerdam had al twee glasblazerijen en men was er goed thuis in de paardenfokkerij, evenals in Asperen, waar bovendien nog 4 eendenkooien waren. In Heukelum brouwde men ook bier en men maakte er stoelen, die trouwens ook in een fabriekje in Leerdam gefabriceerd werden.

En dan vertelt de schrijver over Hendrik Sar in Heukelum, die in 1772 uit wraak het huis van zijn buurman in brand stak. En dat nota bene op een dag, dat de meeste Heukelummers op de kermis in Gorcum zaten. Niet minder dan 36 huizen verbrandden er, behalve de hooibergen en de kerktoren.

Gelukkig wierpen de Leerdamse glasblazers alles in de strijd tegen het vuur en dank zij hun hulp werd nog erger voorkomen. En Hendrik Sar? Hij werd op wreedaardige wijze ter dood gebracht.

Dit en nog veel meer kunt u leren uit dit schoolboekje over de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden. Misschien lacht u er een beetje medelijdend om, maar... men had toen toch al zijn eigen boekje!

(Uit „Streekpraat” — Maart '62)

De ontwikkeling van het vervoer in de laatste eeuwen - speciaal met betrekking tot Gorinchem

door G. van Andel

Aanvankelijk had ik het idee om u wat te vertellen over het vervoer in Gorinchem en omstreken en wel om in het bijzonder het licht te doen vallen op de grote veranderingen, welke zich op het gebied van het vervoer tegen het einde van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw hebben voltrokken. Deels door de technische ontwikkeling zelve, maar evenzeer doordat deze technische ontwikkeling er steeds meer toe heeft gedwongen op het gebied van wegen en vaarwaters zeer ingrijpende verbeteringen aan te brengen.

Toch kan men zich dan echter moeilijk bepalen tot die periode van de geschiedenis, welke men voor het grootste deel nog zelf heeft beleefd, hoe belangrijk het ook voor na ons komende geslachten wellicht moge zijn, op die manier een soort detailopname van een korte periode in de historie te hebben.

Bij iedere historische beschouwing wordt men toch altijd weer geconfronteerd met de menselijke behoefte om de korte periode, welke men zelf bewust meemaakt, als een der belangrijkste te zien en de daaruit voortvloeiende neiging om uit het oog te verliezen, dat de duur van een mensenleven, in verhouding — zelfs tot de nog zo betrekkelijk korte tijd van de historie van onze stad — wel erg gering is.

Na een eerste neiging om mijn beschouwing over de ontwikkeling van het vervoer te stellen tegen de achtergrond van een overzicht van de evolutie van het vervoer in het historisch verleden, ben ik tot de conclusie gekomen, dat het binnen de perken van de mogelijkheden beter zal zijn, dit onderwerp op een andere wijze te benaderen.

Want ook al zou men zich sprekende over het verkeer in deze strek kunnen beperken tot een aanmerkelijk kortere periode, toch zou men ook in dat geval tot een studie moeten komen, die de perken van de mogelijkheden van een inleiding als deze ver zou overtreffen.

Ik geloof ook niet dat het nodig of nuttig zou kunnen zijn bij de behandeling van dit onderwerp zover in de historie terug te grijpen, omdat wij er ons van bewust kunnen en moeten blijven, dat het verkeer, dat zich in de historie, soms met sprongen, als men denkt

aan de uitvinding van het wiel, en de technische vooruitgang van de kano tot het uit delen samengestelde schip, heeft ontwikkeld, over het algemeen toch beperkt is gebleven in zijn werkingssfeer, juist in de negentiende en twintigste eeuw een wonderbaarlijke evolutie heeft doorgemaakt.

Dikwijls hebben we de neiging om te denken, dat de uitvinding van de stoommachine, die voor onze industrie een revolutie heeft gebracht, ook voor het vervoer de grootste omwenteling heeft betekend.

We verliezen daarbij dan uit het oog, dat hoe groot ook de invloeden van de stoommachine van de ontwikkeling van het vervoer zijn geweest, de uitvinding en de perfectionering van de motor, zulke grote mogelijkheden op het gebied van het vervoer hebben gebracht, dat op dit gebied de werkelijke revolutie eerst in deze eeuw is gekomen.

Daarom meen ik dat ik met mijn beschouwingen kan beginnen bij het vervoer in de negentiende eeuw. Een tijdperk, waarin dit vervoer, gebruik makend van de technische ontwikkeling in voorgaande eeuwen en van de ervaring en de uitvindingen van voorgaande geslachten, binnen de perken van de toenmalige mogelijkheden tot voor ons mensen van deze eeuw soms wonderlijke prestaties wist te komen, maar door het feit dat men voor de voortbeweging afhankelijk bleef van stroom en wind en van dierlijke krachten, toch aan grenzen gebonden bleef.

Grenzen die te beperkter bleven, omdat de toestand van land- en waterwegen in vele gevallen de ontwikkelingsmogelijkheden beperkten.

Als wij uit dit oogpunt het vervoer in Gorcum en omstreken bekijken, dan geloof ik, dat dit ons tot het inzicht zal brengen, dat de ligging van onze stad, hier van grote betekenis zal zijn geweest.

* *
*

Voor de mensen van onze tijd, die Gorcum kennen als het knooppunt van een aantal belangrijke wegen, die aan hoge eisen voldoen, en die onbelemmerd door rivierovergangen, afstanden

doen wegvallen en daarnaast onze rivier en onze voor zeer grote schepen bevaarbare kanalen als iets vanzelfsprekends beschouwen, is het moeilijk zich te realiseren, dat voor weinig meer dan honderd jaren, de rivier in vele opzichten meer een hinderpaal voor het vervoer was, dan een prachtige waterweg, en dat voor de kanalen hetzelfde gold, terwijl op het gebied van de wegen de toestand niet beter was, omdat het landverkeer met uitzondering van een enkele straatweg, gebonden was aan dijken en polderwegen.

Wat de wegen betreft zullen de ouden onder ons zich nog de tijd herinneren, waarin de straatweg Utrecht—Breda, de enige werkelijke verkeersweg was. Een smalle weg, bestraat met kelen, echte „kinderhoofdjes”, waarover het onderling verkeer tussen de aanliggende plaatsen zich voltrok met door paarden getrokken rijtuigen en wagens, en voor een groot deel met hondekarren en zelfs te voet.

Maar zelfs de gelukkigen, die zich per rijtuig konden verplaatsen, bereikten in het gunstigste geval gemiddelde snelheden van acht tot tien km per uur, terwijl het vrachtvervoer met een gemiddelde van zes km, reeds aan zijn limiet was, en de aanwezigheid van uitspanningen, waar mens en dier zich van de inspanning van de reis konden herstellen, gelegen op afstanden van ca. 10 km uit elkaar, waren reeds een overtuigend bewijs van de beperkte mogelijkheden.

Voor onze begrippen was tijd toen een factor van geen betekenis en inderdaad voltrok het verkeer zich in een zo laag tempo, dat men het ook gewoon vond zeer grote afstanden te voet af te leggen.

De Rijkstraatweg, met zijn hobbelige bestrating, die zelfs aan de voertuigen met ijzeren wielbanden hoge eisen stelde, en die het reizen, in de toenmalige „moderne” rijtuigen met stalen veren, zeker niet tot een genoegen maakte, was nog een ideale weg vergeleken, bij de dijken en polderwegen. Deze met grind „verharde” wegen, met in het midden een rul paardenspoor, uitgesleten door de paardenhoeven, en door de „kantonnier” van tijd tot tijd weer wat volgeschoven met het naar de kant gereden grint, waren in de zomer de oorzaak van een stofplaaig en veranderden in de winter in modderpoelen. Doorgaans waren ze zo smal, dat zelfs de betrekkelijk smalle rijtuigen en wagens elkaar alleen konden passeren, door gebruik te maken van „wijkplaatsen”, plaatselijke op geregelde afstanden gemaakte verbredin-

gen, waar men volgens een soort „weg-etikette” op elkaar wachtte.

Minder belangrijke wegen verheugden zich zelfs niet in de minste verharding en waren weinig meer dan een grasstrook, waarin paarden en wagens diepe sporen hadden getrokken.

Ik herinner me bijv. nog hoe de Westelijke Kade van de Schelluinse Vliet, na de eerste twee km met een grindverharding en het onontkoombare paardespoor overging in een grasweg, waarin de gemeente Gorcum als wegverbetering de paarde- en karresporen had volgestort met ongebroken afbraakpuin. Daarmee een zo ideale weg scheppende, dat alleen de ongelukkige koetsier op de wagen bleef, maar de overigen er doorgaans de voorkeur aan gaven te lopen. Dit was dan aan het begin van de twintigste eeuw en er is daarom weinig fantasie voor nodig om zich een voorstelling te maken van de toestand der wegen in de achttiende en negentiende eeuw.

* *
*

Het Keur op het schoonhouden der straten enz. van Gorinchem, do. 1806, geeft een indruk van de wel andere eisen, die aan openbare wegen en straten werden gesteld en van de wijze waarop men daarvan gebruik maakte.

Na een inleiding, waarin de vroede vaders als reden voor de instelling van dit nieuwe keur aanvoeren dat „sommige lieden zich bij voortdoring, de onbetamelijke gewoonte blijven veroorloven, om asch, vuilnis en andere onreinheden op de straten, of in de havens en grachten uit te storten, mitsgaders om de passage langs de straten op onderscheidene wijze te belemmeren” komen zij tot de bepaling, dat een ieder zijn as en vuilnis in ijzeren of stenen potten moet bewaren en deze op bepaalde tijden op straat moet zetten om door de Karlieden te worden weggehaald en dat ieder, die na vier uren zijn straat bijveegt verplicht zal zijn het vuil in zijn huis op te bergen.

Meer direct op het verkeer gericht was het reglement op het berijden der Stadsstraten en Wandelwegen waarvan Art. 1 luidde „Het is verboden de voetpaden der stadsstraten, de pleinen, die door palen of op enige andere wijze zijn afgeperkt, alsmede de stads wandelwegen, te berijden met paarden of enig ander last- of trekdier, met wagens, karren, sleden, hand- of kruiwagens, hetzij die voertuigen met paarden, honden of enig ander trekdier bespannen zijn, door mensen getrokken of voortgeduwd of op enige andere wijze in beweging gebracht worden.”

En wat de snelheid betreft: „Het is in het algemeen verboden om harder dan in de gewone draf, hetzij met losse of voorgespannen paarden of met voertuigen door honden getrokken worden, en in het bijzonder om harder dan in den stap met diligences door de stad te rijden.”

Gedurende de marktdagen zal in de volkrijkste en meestbezochte straten nimmer harder dan in de stap gereden mogen worden. (Dit stond nog niet zo lang geleden op borden op hoeken van verschillende straten.)

Welk een grote plaats de hondekar in het vervoer innam blijkt uit een keur van dezelfde tijd, waarin onder andere verkeersvoorschriften voor hondekarren voorkomen.

„De geleiders van voertuigen met honden bespannen, zullen niet jonger dan zestien jaar mogen zijn, en die bespanning met een bekwaam touw, ketting of riem moeten voeren, daarvoor of naast dezelve gaande en nimmer in of op het voertuig mogen zitten of staan, zolang hetzelfde bespannen is. De geleiders van voertuigen met honden bespannen, zullen voor de voertuigen door paarden of andere trekdieren bespannen, tijdig uit het spoor moeten gaan de hondenvoertuigen moeten doen stilstaan, zich alsdan voor de honden plaatsen en die goed vasthouden.”

De relativiteit van snelheden en gevaren in het verkeer worden wel het best geïllustreerd door een ingezonden stuk in de Gorcumse Courant uit het laatste deel van de negentiende eeuw, waarin een ingezetene zijn beklag doet over de onverantwoordelijke snelheden waarmee de bestuurders van hondekarren op de marktdagen over de Hoogstraat rijden.

De keur op het gebruik van de wandelpaden roept dan weer herinneringen op aan het Gorcum van omstreeks de eeuwwisseling, met zijn particuliere stoepen langs alle straten, deels door kunstig gesmede hekwerken geheel van de straten afgesloten, deels alleen maar door grenshekken op de erfafscheidingen en door verschil in hoogte en verschil in betegeling als particulier bezit geaccentueerd.

In het gunstigste geval voor de voetgangers beschikbaar als een soort vluchtheuvel, maar in ieder geval onbruikbaar als trottoir.

Om toch ook voor de voetgangers een wandelpad te reserveren, was men gekomen tot een typische wijze van bestrating, die de Gorcumse straten een soort eigen cachet gaf.

De straatruimte tussen de stoepen werd toch verdeeld in een middenge-deelte bestraat met straatkeien, terwijl aan weerszijden een wandelpad gestraat werd met klinkers, door de tegenstelling tussen het grijs van de keien en het rood van de klinkers de straat verdelend in een rijweg en wandelpaden, waarop wagens volgens het keur alleen maar mochten komen bij het passeren van andere voertuigen.

Een wijze van straten, die de trots was van de stadsstratenmaker Killian, en van wiens vakmanschap de ouderen onder ons zich nog zullen herinneren zijn oplossing voor de kruispunten, waar hij met een kunstig middenstuk van steeds groter wordende cirkels keien, omgeven door de klinkerpaden, rijweg en wandelpaden zich op natuurlijke wijze liet voortzetten.

Dit wat het wegvervoer betreft in de tijd waarin de spoorweg en het gemotoriseerde vervoer nog niet hun intrede hadden gedaan of nog weinig betekenis hadden.

Maar ook wat het vervoer te water betreft moeten we ons over de vervoerscapaciteit en de vervoersmogelijkheden voor de eerste helft van de negentiende eeuw zeker niet te grote voorstellingen maken.

Hoewel de scheepvaart, ook de binnenscheepvaart, in de loop der eeuwen een opmerkelijke evolutie had doorgemaakt en men met behulp van de beschikbare middelen bewonderenswaardige resultaten had bereikt, heeft de toestand van de vaarwegen, zeer lang de mogelijkheden beperkt.

Smalle en ondiepe kanalen en rivieren, die in geen enkel opzicht genormaliseerd waren, maakten deze vorm van vervoer tijdrovend, kostbaar en riskant, terwijl het ontbreken van mechanische voortbeweging de mens afhankelijk maakte van weer en wind, en andere weersinvloeden.

Voor ons, die het normaal vinden, dat Merwede, Waal en Rijn te allen tijde bevaarbaar zijn, zelfs voor coasters en kleine zeeschepen, en dat onze moderne stoom- en motorschepen, geholpen door sterke ijsbrekers, zelfs bij strenge vorst, alleen maar bij hoge uitzondering het werk moeten opgeven, kan het goed zijn een blik terug te werpen en eens te zien hoe de grote scheepvaartverbindingen, waaraan Gorcum thans ligt, er in de eerste helft van de negentiende eeuw uit zagen en met welke vaartuigen men, mede daardoor,

moest trachten het vervoer op gang te houden.

Het Gedenboek, uitgegeven ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Kamer van Koophandel te Dordrecht en de uitgave van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam ter gelegenheid van de ingebruikneming van het Nieuwe Amsterdam-Rijnkanaal in 1952, geven opmerkelijke overzichten van de ontwikkeling van deze vaarwegen.

Wat de rivier betreft kan het goed zijn ons voor ogen te stellen, dat waarschijnlijk juist de natuurlijke situatie van de Rijnarm, waaraan Gorcum ligt, in het verleden een van de belangrijkste oorzaken voor de ontwikkeling van onze stad is geworden.

Om ons dit goed voor te stellen zullen we afstand moeten nemen van de huidige toestand van de rivier, welke eerst in deze eeuw is ontstaan, doordat de voortschrijdende techniek, de geweldige ontwikkeling op het gebied van de wetenschap en evenzeer ook het regeringsbeleid, het mogelijk hebben gemaakt het karakter van de rivier totaal te wijzigen, en deze te maken tot een vaarweg, die voor zover het voor een stromende rivier mogelijk is, dermate genormaliseerd is, dat zij vrijwel onder alle omstandigheden voor de grootste schepen bevaarbaar blijft.

In vroeger eeuwen, zelfs tot in het laatst van de negentiende eeuw was dit geheel anders.

Hoewel het moeilijk is hierover exacte gegevens te vinden, omdat onze voorouders dit alles als normaal aanvaardden en wel klaagden over moeilijkheden door laag water en verzanding, maar slechts zelden de toestanden zelve beschreven, kunnen we aannemen, dat de rivier beneden Gorcum in vroeger eeuwen een typische deltariiver was, geleidelijk aan wat meer in bedwang gehouden door bedijkingen, maar tussen deze dijken zich gedragend als de vele rivieren, die we zelfs nu in Europa nog kennen. Onbelemmerd, onder de invloeden van eb- en vloed, zich binnen zijn stroombed nieuwe zandbanken bouwend en andere stroomgeulen makend, waardoor de scheepvaart zich een weg zocht, en in perioden van hoog bovenwater de uiterwaarden overstromend en vervormend, om in de zomer bij laag water, alleen maar weer bij vloed bevaarbaar te zijn.

Door het laatste waren plaatsen als Gorcum, liggend in het gebied, waar de vloed nog merkbaar was, aangewezen om te worden tot opslagplaatsen voor uit zee aangevoerde goederen, welke dan later, naar de vervoersom-

standigheden dit mogelijk maakten, verder konden worden gedistribueerd.

—o—

Dat deze weinig genormaliseerde riviermonding in geen enkel opzicht een ideale vaarweg was moge blijken uit de strijd welke omstreeks 1820 werd gevoerd tegen het plan van ingenieur Blanken, die de Merwede bij Hardinxveld wilde afdammen en een nieuwe rivier wilde doen ontstaan ter plaatse ongeveer van de huidige Nieuwe Merwede, omdat de Merwede tussen Hardinxveld en Dordrecht volledig verzandde. Hij meende dat deze Nieuwe Merwede door de werking van de stroom beter op diepte zou blijven.

Maar ook boven Gorcum waren Waal en Merwede, maar zeer primitieve verbindingswegen, want daar zocht het water van de Rijn in het bed tussen de dijken zijn weg naar de zee. In de winter, dikwijls met grote stroomsnelheden en door overmatige aanvoer, de dijken bedreigend en de vaart onmogelijk makend, en in de zomer verzandend en bij geringe wateraanvoer op vele plaatsen bijna droogliggend, zoals wij dat bij de rivieren in Italië en Zuid-Frankrijk nog kunnen zien.

Over de toestand van het vaarwater van de Waal omstreeks 1830 horen we zijdelings in een verslag over de verbindingen van Amsterdam met Duitsland het volgende: „De verbinding met het Rijnse achterland bleef gebrekkig, daar de Lek en de Neder-Rijn wegens veelvuldige ondiepten en slecht onderhouden jaagpaden veel belemmeringen opleverden. Doordat de jaagpaden langs Maas en Waal nog slechter waren, gaf de scheepvaart de voorkeur aan Rijn en Lek, hoewel die als vaarwater achterstonden.

Deze jaag- en lijnpaden waren, voordat stoomboten en stoomsleepboten algemeen in zwang kwamen, van oudsher van groot belang. Reeds in 1554 gelastte Karel V het lijnpad langs de Rijn in goede staat te houden.

Voor al op de rivieren moest soms met hele kudden van jaagpaarden worden gewerkt. Spannen van twintig tot dertig paarden per sleep waren in de beginjaren van de negentiende eeuw geen zeldzaamheid. Met één paard kon naar gelang van de stroomsnelheid, tot maximaal 15 ton laadvermogen worden getrokken”.

Dit alles maakte de vaart op de rivieren zeer kostbaar, en vooral tijdrovend, maar ook kan het ons enig idee geven van de toestand waarin deze rivieren zich bevonden, want de mogelijkheid om te jagen doet niet alleen

vermoeden, dat de bruikbare vaargeul over het algemeen vrij smal moet zijn geweest, maar wijst er ook op, dat kribben van enige omvang ontbraken.

Een andere aanwijzing voor de onregelmatigheid waarmee de vaargeul zich door het rivierbed slingerde is de mededeling, dat de jaagpaarden tussen Vreeswijk en Lobith vijftienmaal moesten worden overgezet, omdat het jaagpad nu eens aan de linker- dan weer aan de rechter-oever liep. Langs de Waal was dit nog veel erger.

Dit alles belemmerde een behoorlijke ontwikkeling van de scheepvaart, en beperkte deze in hoofdzaak tot kleinere, weinig diepgaande schepen, waarbij het dan weer opmerkelijk is, dat men op deze wijze toch reeds georganiseerde beurtdiensten tussen Rotterdam, resp. Amsterdam en Duitsland onderhield.

Maar ook de verbinding van Gorcum met Utrecht en Amsterdam was uiterst gebrekkig.

Tot voor 1826 liep de vaart van Vianen naar Gorinchem, door de Zederik, welke eigenlijk oorspronkelijk, reeds in de dertiende eeuw als afwateringskanaal was gegraven, maar in het hiervoor genoemde jaar wordt besloten langs deze Zederik een rechtstreekse verbinding tussen Vianen en Gorcum tot stand te brengen, welke aan redelijke eisen moest voldoen, ten einde op die wijze de scheepvaart van Amsterdam op Duitsland de gelegenheid te geven, bij lage waterstanden op de Lek, de reis via de Waal te maken, zonder daarvoor rond te behoeven varen via de Noord.

Op deze wijze zou een waterweg tussen Amsterdam en Gorcum tot stand komen, voor schepen van ten hoogste 53 m lengte, 7,50 m breedte en 2,10 m diepgang. Voor die tijd zeker respectabele afmetingen.

Hiermee was echter het probleem van de jaagpaden langs de Waal nog niet opgelost, terwijl ons land als oeverstaat de verplichting had voor voldoende jaagpaden te zorgen. Een verplichting, die door de jarenlange verwaarlozing der paden grote kosten zou hebben meegebracht, maar gelukkig had inmiddels de stoomvaart zijn intrede gedaan en bij Koninklijk Besluit van 12 april 1832 stelde de regering, voorlopig alleen op de Waal, stoomsleepboten ter beschikking om de Rijnschepen naar Lobith te slepen, en reeds vijf dagen later begon de „Hercules" te slepen op het traject Gorinchem-Lobith.

Het is niet mogelijk om in een kort

bestek de verdere ontwikkeling van de scheepvaart op de benedenrivieren te volgen, een ontwikkeling, welke deels samenhangt met de verbeteringen van de waterwegen, deels ook weer de stoot gaf tot die verbeteringen, omdat in de tweede helft van de negentiende eeuw de ondernemingsgeest van ons volk groot was en verschillende ontwikkelingen in de economie van West-Europa nieuwe mogelijkheden voor handel en verkeer openden.

Nadat de stoomvaart zijn intrede in de riviervaart had gedaan, voer reeds in 1825 de eerste stoomboot van Nederland naar Straatsburg, en geleidelijk groeide het aantal stoomboten.

Eerst nog met het nodige wantrouwen bekeken en veelal terecht omdat het gevaar voor ketelontploffingen vrij groot was, maar na de uitvinding van de veiligheidsklep of het ventiel voor de stoomketels, meer en meer gewaardeerd vooral voor de vaart op de sterk stromende rivieren.

Tezelfdertijd deed het ijzer zijn intrede als materiaal voor de scheepsbouw en in 1841 kwam de eerste ijzeren Rijnaak in de vaart, maar ook bracht de toepassing van de sleepboot een zekere omwenteling, omdat naast het zich zelf verplaatsende zeilschip de sleepschepen meer en meer in bedrijf kwamen.

Daarnaast openden de verbreding en verdieping van kanalen en van de vaargeulen in de rivieren, de mogelijkheid om tot groter scheepstypen te komen. Als spoedig vond Amsterdam het Zederikkanaal al niet ruim genoeg meer en begon men een campagne voor betere verbindingen met de Rijn, waarbij reeds toen de gedachten uitgingen naar een kanaal dat veel hoger de Lek zou kruisen dan bij Vreeswijk en dus ook op de Waal ver boven Gorinchem zou uitkomen.

Na zeer langdurige besprekingen werd ten slotte toch besloten de oplossing te vinden door het maken van een Keulse Vaart, welke van Amsterdam via Utrecht en Vreeswijk naar Gorcum zou lopen, en die tussen Vianen en Gorcum voor een groot deel het traject van het Zederikkanaal zou volgen, doch voor onze stad de grote verandering bracht, dat de vaart niet meer van Arkel via de Linge en de Oude Haven zou gaan, doch dat vandaar een rechtstreekse verbinding met de Merwede tot stand zou worden gebracht.

Toen dit voor die tijd grote werk in 1892 voltooid was, was een binnenscheepvaartweg tot stand gebracht, die berekend was op schepen van afmetingen waaraan men op dat moment zeker nog niet durfde denken.

Scheepvaart op de Merwede voor Gorinchem in de 19e eeuw.

Maar geleidelijk aan was men er ook in geslaagd de rivieren te verbeteren, zodat de mogelijkheden voor de scheepvaart op de rivieren groter waren geworden en deze meer en meer een betrouwbare vaarweg waren geworden.

—o—

Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat deze ontwikkeling op het verkeer in onze stad grote invloed heeft gehad en het is opmerkelijk te zien hoe in de tweede helft van de negentiende eeuw de Gorcumers grote belangstelling voor de scheepvaart en het verkeer gaan tonen en men niet alleen van hieruit velerlei nieuwe verbindingen tot stand gaat brengen, maar ook de ondernemingsgeest van vele Gorcumers zich in de eerste plaats gaat richten op de scheepvaart.

Zoals Van Goch zegt werd Gorcum reeds in 1830 in het stoombootverkeer opgenomen, doordat van 11 april af, de stoomboot „Willem de Eerste” varende in een beurtdienst tussen Rotterdam en Nijmegen om de andere dag op- en afvarend Gorcum aandeed.

In hetzelfde jaar kwam ook de stoomboot „Julia” in de vaart in de dienst Rotterdam—'s Hertogenbosch.

Doordat tezeldertijd van Gend en Loos een diligence liet rijden tussen

Utrecht en Gorinchem, die aansluiting gaf op de Julia, konden reizigers, zoals Van Goch zegt, 's morgens om zeven uur uit Utrecht vertrekken en reeds om een uur in Dordt en om half drie in Rotterdam zijn.

In omgekeerde richting was er zelfs een diligence, die aansloot op de Julia, en aansluiting gaf op de diligence naar Amsterdam, zodat een directe verbinding tussen Rotterdam en Dordrecht en Amsterdam tot stand was gebracht. Maar Gorcum was blijkbaar nog niet tevreden over deze wonderlijke verbindingen, want in september van hetzelfde jaar werd er een volksschuit in de vaart gebracht tussen Gorcum en Vianen, die aansluiting gaf op de Julia, en in Vianen correspondeerde op de „vliegende” nachtschuiten van Utrecht naar Amsterdam.

Hoewel het aantal stoomboten, dat Gorcum aandeed steeds groter werd, bleven de Gorcumse ondernemers toch nog geruime tijd vrij passief staan tegenover deze nieuwe ondernemingsvorm en nog in het Beredeneerd Verslag van de Toestand der Gemeente Gorinchem over 1863 zegt men over de scheepvaart „Het aantal binnenlandse schepen alhier beliep in 1863: 33, metende 1651 tonnen, Stoomsleepdiensten worden alhier tot nogtoe niet uitgeoefend”. Maar geleidelijk aan wor-

den de Gorcumers meer „verkeersminded” en velerlei combinaties uit de zakenwereld beginnen belangstelling voor de stoomvaart te krijgen.

Als eerste wordt de Middelburgsche Stoomboot Maatschappij opgericht, op initiatief van de eigenaren van de Stoommeelfabriek Teunis van Andel, die hierin waarschijnlijk een mogelijkheid zagen voor het vervoer van hun granen en meel en al spoedig volgden vele andere ondernemingen, met het gevolg dat omstreeks de eeuwwisseling door Gorcumse ondernemingen diensten worden onderhouden op Rotterdam, op Heusden, op Den Bosch, op Zalt-Bommel, op Vianen, op Utrecht en op Amsterdam en dat daarnaast verschillende zich bezig houden met de exploitatie van stoomsleepboten.

Maar ook de behoefte aan betere landverbindingen wordt steeds groter en met groot ongeduld volgt men de plannen voor een spoorverbinding tussen Utrecht en Dordrecht via Geldermalsen en Gorinchem, en als in 1877 het verzoek van de gemeente om opname in het spoorweginet niet wordt ingewilligd, dienen verschillende combinaties van Gorcumers verzoeken in om concessie voor de aanleg van een verbindinglijn, waarbij de heren A. J. van de Water en anderen, het plan ontvouwen voor een spoorlijn beginnend ten Zuiden van het station Geldermalsen en eindigend aan de Vijfde Uitgang te Gorcum.

Ook dit plan kon niet tot uitvoering komen en Gorcum moest nog tot 1885 wachten voor de eerste trein hier aankwam.

—○—

Zo zijn we dan genaderd tot de eeuwwisseling en tot de tijd, waarin zich de wonderbaarlijke evolutie in het verkeer voltrok, doordat de motor zijn intrede deed.

Herinneringen aan die periode roepen het beeld op van een verkeerswezen, dat zich nog in hoofdzaak voltrok volgens het oude patroon en dat wat de afmeting der eenheden en de wijze van voortbewegen betreft, slechts langzaam evolueerde, en juist als tegenstelling tot datgene wat wij thans als normaal beschouwen kan het goed zijn in gedachten terug te gaan tot de periode tussen 1900 en 1925. Een tijd waarin in het verkeer de motor op bescheiden schaal werd toegepast, maar door technische onvolmaaktheden, nog niet veel waardering vond bij hen, die prijs op praktische resultaten moesten stellen.

In het stads- en streekverkeer nam het paard dan ook nog de belangrijkste plaats in en niet alleen bedienenden vrij-

wel alle bedrijven zich nog van paardentractie voor hun vervoer, maar ook was het rijtuig nog het voertuig voor zakenreizen in de omstreken, zodat het een gewoon verschijnsel was dat 's morgens een groot aantal Gorcumse zakenlieden met een met een paard gespannen tilbury hun zakenreizen ondernamen. Dit was dan weer in zoverre een verbetering ten opzichte van voorgaande geslachten, die zelfs in verband met de toestand der wegen soms genoodzaakt waren hun reizen te paard en in sommige gevallen te voet te ondernemen.

Voor ons moderne mensen is het een beetje onbegrijpelijk dat men met een vervoermiddel met een gemiddelde snelheid van acht tot negen km per uur kon reizen, maar ik herinner me nog goed, hoe we 's morgens om acht uur in de tilbury klommen voor een reis via Sliedrecht, Papendrecht, Alblasserdam en Oud Alblas enz. om des avonds tussen zes en zeven uur in Gorcum terug te keren, en hoe met dergelijke dagreizen de afnemers in een rayon met een straal van ca. 20 km regelmatig bezocht moesten worden.

Als jongeren wilden we dan wel eens de fiets gebruiken, om beter op te kunnen schieten, maar dat werd toch algemeen wel in strijd met de waardigheid van het bedrijf geacht.

—○—

Voor het goederenvervoer maakte men in hoofdzaak gebruik van vierwielige wagens, die al naar de bespanning met een of twee paarden 1½ tot 3 ton konden vervoeren met een snelheid op langer afstand van ca. 5 km per uur, maar in het stadsverkeer namen ook de kruiwagen en de handwagen in hun vele gedaanten nog een belangrijke plaats in. Men had de handwagens voor zakkenvervoer, welke door een man tussen de bomen in balans werd gehouden en getrokken en door meer mensen geduwd, maar ook het duwwagentje voor lichtere goederen, de ladderwagen voor het vervoer van lichte vaten, enz. en daarnaast had men dan weer de vierwielige bolderwagens voor zware vaten, natuursteen, enz.

De sleden voor goederenvervoer, die tot het midden van de negentiende eeuw blijkbaar nog veelvuldig gebruikt werden, zoals uit het keur voor de sledelieden valt op te maken, waren in onbruik geraakt, maar in ons bedrijf stonden er in mijn jeugd altijd nog twee van deze zware lompe paardensleden, als een herinnering aan een nabisch verleden en nu dan niet om ze te gebruiken voor vervoer over de straatkeien met behulp van de traditionele

„smeerlap”, maar voor tijden van overmatige sneeuw.

Aan sneeuwruimen deed men niet veel, met het gevolg, dat bij zware sneeuwval het wagenvervoer moeilijk werd en men al spoedig zijn toevlucht moest nemen tot sleden, of voor kleinvervoer tot een laddertje, dat men als slede gebruikte.

—o—

Als we tegenwoordig klagen over het lawaai van het verkeer vraag ik me wel eens af hoe lawaaiig het verkeer toen moet zijn geweest met het gekletter van de paardenhoeven en het gederend van de zware en lichte ijzeren banden over de kinderhoofdjes, waarmee een groot deel van Gorcums straten was geplaveid.

Maar ook was de vervuiling der straten, door de uitwerpselen van zovelen paarden, een niet geringe plaag.

De auto was toen nog een bijzonderheid en een bezienswaardigheid, en het schrikbeeld voor vele paarden, zodat dit nieuwe vervoermiddel zich zeker niet in de liefde van de koetsiers mocht verheugen.

De spoorweg nam vooral vóór 1914 nog geen belangrijke plaats in het vervoer in, wellicht omdat de mensen en vooral de Gorcumers nog niet buitengewoon reislustig waren en daarnaast de bootdiensten van Fop Smit op het traject Gorcum-Rotterdam nog lange tijd een ernstige concurrent voor de trein bleven, terwijl in het goederenvervoer, vooral wat het vervoer van massagoederen betreft, de lage scheepsvrachttarieven voor de spoorwegen belemmerend werkten.

Het lijkt me daarom de vraag of in de eerste decennia de met zoveel strijd veroverde spoorverbinding, en voor Gorcum en voor de spoorwegen wel aan de hooggespannen verwachtingen zal hebben beantwoord.

—o—

Wat het waterverkeer aangaat had zich in de tweede helft van de negentiende eeuw een opmerkelijke evolutie voltrokken, wat de afmetingen van de schepen en ook de bouwwijze betreft.

De grotere diepte en breedte van de vaarwaters had het mogelijk gemaakt aanmerkelijk grotere schepen in de vaart te brengen, en tezelfder tijd had de voortschrijdende normalisatie van de rivieren, de exploitatiekansen ook voor de particuliere schippers aanmerkelijk verbeterd, doordat de vaartijden korter werden, nu het oponthoud bij sluizen en door lage waterstanden ge-

ringer werd, en de grotere ruimte der vaargeulen, ook de zeilvaart nieuwe mogelijkheden bood.

Terwijl enerzijds het toenemende aantal stoomsleepboten en hun hogere capaciteit er aanleiding toe werd, dat steeds meer sleepschepen van groter afmeting werden gebouwd, bleef daarnaast de zeilvaart een belangrijk deel van het vervoer voor zijn rekening nemen.

Steeds meer werden de houten schepen verdrongen door de ijzeren, maar ook veranderden de scheepstypen meer en meer.

Reeds lang waren de „Keulenaars”, lange platte, weinig diepgaande houten zeilschepen, waarmee in de zeventiende eeuw hout en andere waren uit Duitsland werden aangevoerd, in onbruik geraakt, evenals de „Overlanders”, logge plumpe houten schepen, die in dezelfde periode de Rijn af kwamen zakken, of naar boven gejaagd moesten worden, maar ook de houten zoomaken met hun twee masten en hun tjalkroer werden zeldzamer, evenals de typische Dusseldorper beurtschepen. Allemaal scheepstypen, die hun nut hadden gehad toen geringe diepte en breedte van het vaarwater aan deze modellen de beste kansen gaf, maar die bij het groter worden van de schepen de strijd niet konden volhouden.

Voor al niet toen de stalen zeilklipper zijn kansen kreeg, door de verbetering van de rivieren.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw heeft dit scheepstype, dat door zijn prachtige lijnen en goede tuigage snelheid en makkelijke manoeuvreerbaarheid paarde aan een niet te grote diepgang en grote ladingruimte, meer en meer de rivier veroverd en de vloot klippers, die omstreeks de eeuwwisseling vanuit Werkendam voer, was een lust voor het oog.

Naarmate de rivieren meer en meer genormaliseerd werden namen de mogelijkheden voor de zeilschepen toe, vooral ook omdat het toenemende aantal sleepdiensten het altijd mogelijk maakte tegen een redelijk tarief „op” te slepen en onder zeil „af” te komen.

Uit mijn jeugd herinner ik me nog goed het prachtige schouwspel van de vele zeilschepen op de rivier, deels stroomafwaarts laverend, deels met volle zeilen naar boven varend.

Dat was de tijd waarin allen, die bij de zeilvaart betrokken waren, voortdurend met alles wat waterstanden, getij en weer betref meeleeften, omdat de afhankelijkheid van velerlei omstandigheden veel groter was, dan voor hen die bij de gemechaniseerde vaart betrokken waren, en alleen zij die in alle

De Postwagen van Utrecht naar Gorinchem ter gelegenheid van de St. Maartensmarkt te Gorinchem omstreeks 1900.

opzichten „schipper” waren en de rivier met al zijn eigenaardigheden kenden in de strijd om de vrachtenmarkt, die nog veel op een wedstrijd kon lijken, de beste kansen maakten.

Op de benedenrivieren moest men rekening houden met de invloeden van eb en vloed, en niet de tijd van de dag, maar de tijd van eb of vloed bepaalde veelal de dienstregeling aan boord.

Kwam men echter boven Gorcum, dan werd het de kunst zoveel mogelijk buiten de stroom te blijven bij het opvaren en het kribbenlopen was tot een ware kunst geworden, waarbij het de grootste schippersbekwaamheid vereiste zover mogelijk binnen de lijn van de kribben te blijven, zonder aan de grond te raken en bij het rondenvan de kribben te profiteren van de „neer”. De experts deden dit doorgaans zo nauwkeurig, dat ze maar al te dikwijls tot ergernis van de Rijkswaterstaat met hun breed uitstaande giek, de kribbaken meenamen.

Maar ook aflaverend was er een grote zeilkunde nodig om met deze schepen, die van honderd tot twee honderd vijftig ton maten, op het gunstigste moment door de wind te gaan, rekening te houden met de manoeuvres van tegenliggers, enz.

Daarnaast was er een grote kennis van de rivieren nodig en nog hoor ik de discussies of men met een bepaalde wind dit of dat rak van de Waal zou kunnen halen of niet.

Wel was men op de rivieren, die niet zo diep en zeker niet over de gehele breedte behoorlijk bevaarbaar waren als thans, afhankelijk van de waterstanden en waren er in de zomer dikwijls perioden, waarin er te weinig ruimte was voor de zeilvaart, maar dan kon men toch altijd nog de sleep kiezen.

Maar ook de sleepvaart ontwikkelde zich omstreeks de eeuwwisseling snel. Het aantal sleepboten nam toe en zij werden ook voortdurend sterker, al zouden de toenmalige „reuzen” van de Keulse Vaart en andere maatschappijen, thans een povere indruk maken.

De oorspronkelijke raderboten werden meer en meer verdrongen door schroefboten en het aantal regelmatige sleepdiensten werd zo groot, dat men maar zelden lang op een sleep behoefde te wachten.

Dit bracht mee, dat vooral voor grotere schepen steeds meer werd afgezien van een tuigage en dat geleidelijk aan het typische sleepschip ontwikkeld werd, waarbij in de periode van over-

gang zeker nog niet werd gestreefd naar het practische vrachtschip, dat we tegenwoordig kennen, waarbij bij de constructie steeds meer wordt getracht om binnen door bepaalde vaarwateren voorgeschreven afmetingen een zo groot mogelijk laadvermogen te bereiken.

In tegendeel, zoals de eerste automobielen geleken op een rijtuig zonder paarden, zo waren de eerste ijzeren sleepschepen, eigenlijk grote zeilschepen, zonder zeilen.

Het rijnschip „Jeannete IV”, dat mijn vader omstreeks 1890 liet bouwen en dat met zijn ca. 500 ton laadvermogen zo groot was, dat Gorcum er voor „uitliep”, was een grote klipper, met prachtige scherpe, naar boven breed uitlopende steven en de scherpe gestroomlijnde achtersteven van dit type, maar het had ook twee, voor dit doel nutteloze, grote houten zijzwaarden, een mooie boegspriet en twee masten van ca. 14 meter lang, zonder zeilen. Dus een voor een groot deel nutteloze uitrusting, alleen maar omdat men nog niet aan de gedachte van het utiliteitsvaartuig toe was.

Dit was te opmerkelijker, omdat men in de tijd van de jaagvaart wel reeds, al zij het met veel kleiner tonnement, een soort sleepschip kende en men in België en Frankrijk reeds lang het kanaalschip had ontwikkeld. Daar tussendoor namen dan de stoomboten voor goederen en vrachtvervoer weer hun eigen plaats in. Zij werden bijna uitsluitend gebruikt voor lijn- en beurdiensten en waren wel de belangrijkste componenten voor wat men tegenwoordig zou verstaan onder het begrip geregelde diensten.

Niet alleen voeren ze volgens vaste dienstregelen, maar voor zover zij concessies hadden gekregen, hadden ze ook de verplichting zich aan de dienstregeling te houden, en hoewel het aantal ondernemingen groot was, had men op deze wijze toch een systeem opgebouwd dat de reizigers een redelijke zekerheid van aansluitingen gaf.

Tussen dit alles door kon men dan nog als een soort overblijfsel uit het verleden de houten turfjalken uit het Noorden ontmoeten, die de reis uit Groningen en Drente, voor zover ze geen goede wind hadden, jagende deden, dat wil zeggen, dat veelal de schipper en zijn familie voor de trekkracht moesten zorgen, en de houten „Waleponten”, schepen van ca. 300 ton, die met kolen de Maas afkwamen van Charleroi en Luik, gejaagd met paarden, die langs dat traject overal in huur beschikbaar waren, maar ook soms met eigen paarden, die hun stal

in een „paardenroef” op het schip hadden. Reeds spoedig na 1900 verschenen toen de eerste motorboten, in den beginne nog uitsluitend kleine schepen, met gering motorvermogen.

Evenals de auto in zijn beginstadium gebukt ging onder vele onvolkomenheden, zo leed ook de scheepsmotor onder vele kinderziekten, met het gevolg dat eigenlijk eerst de technische ontwikkeling van de eerste wereldoorlog die vervolmaking bracht, die een meer algemene toepassing in de scheepvaart mogelijk maakte.

Dan veroverde de motor echter met een ontstellende snelheid zijn plaats in de scheepvaart en beleven we de grote omwenteling, waardoor er voor het zeilschip al spoedig geen bestaan meer te vinden valt.

De grotere zekerheid wat de vaartijden betreft, de kortere reisduur, waardoor de goederen korter onderweg blijven en renteverlies voorkomen wordt, leidden er al spoedig toe, dat voor motorboten hoger vrachten worden gegeven dan voor zeilschepen en in zeer korte tijd zien we het zeilschip meer en meer uit het beeld van de rivier verdwijnen.

Een groot verlies voor hen die hun liefde aan de zeilvaart hadden gegeven, maar economisch een zo grote vooruitgang, dat deze ontwikkeling onontkoombaar was.

Wel heeft nadien de zich snel ontwikkelende jachtzeilvaart weer voor een levendige stoffering in het rivierbeeld gezorgd, maar moeilijk zal het zijn het beeld te vergeten, van de vele grote statige zeilschepen, met hun deels bruine zeilen, temidden van vele door stoomsleepboten, met hun zwarte rookpluimen, getrokken lange slepen.

Want ook de stoomsleepboot, die de strijd lang tegen de motor bleef voeren, is wel vrijwel van de rivier verdrongen.

Bij de vaart op de kanalen is de ontwikkeling wel op dezelfde wijze verlopen en ook daar zijn de niet mechanisch voortbewogen schepen tot zeldzaamheden geworden.

Het eerst hebben de passagiersdiensten op de Linge en het Merwedekanaal het opgegeven, omdat zij de strijd tegen fiets en autobus niet konden volhouden en zijn de typische stoombarges tot woonschepen omgebouwd.

—o—

Tenslotte zou ik dan nog een herinnering willen oproepen aan een thans vergeten scheepvaartgebied, waar tot na de eerste wereldoorlog het ver verleden in stand was gebleven.

Ik bedoel de Alblasserwaard.

Reeds in een keur van omstreeks 1825 worden de ligplaatsen van de beurtschepen in de Kom van de Schelluinese Vliet geregeld en wordt nauwkeurig opgesomd welke beurtdiensten recht van ligplaats hebben, maar ook in mijn jongere jaren, was daar de toestand nog hetzelfde.

Iedere maandag kwamen in de Kom meer dan vijftien beurtschepen uit verschillende plaatsen uit de Alblasserwaard aan, om beurtgoederen te laden, zoals dat ook een eeuw geleden het geval was.

Het was een hele vloot, die echter in totaal niet meer laadvermogen had, dan zes of zeven moderne spoorwagens, want hun tonnenmaat varieerde van acht tot twaalf ton, omdat de diepte van de Vliet, de bochten en de brug bij de Varkensheu het gebruik van groter schepen onmogelijk maakten.

Ook deze vloot is later voor een deel gemotoriseerd, maar oorspronkelijk kwam men 's morgens heel vroeg met een paard of hit voor de schuit naar Gorcum jagen, om 's middags op

dezelfde wijze de terugreis te aanvaarden. Tot nog betrekkelijk voor korte tijd herinnerden de diepe inkepingen in de leuning van het kippenbruggetje over de Schelluinese Vliet aan de vele jaaglijntjes, die er over heen waren gegaan, als men het scheepje tot zo dicht mogelijk bij de brug trok om dan even los te gooien en weer vast te maken als de boot er onder door was.

Ook dit overblijfsel van een verleden is door de verbeterde techniek verstoord, want toen ten slotte het net van vaarwatertjes in de Alblasserwaard, door de ingebruikstelling van de scheepvaartsluis bij Hardinxveld met de rivier in verbinding werd gebracht, openden zich ook voor de scheepvaart daar nieuwe mogelijkheden en werd de geïsoleerdheid doorbroken.

Wel betekende dit dat deze streek, die zich sinds onheuglijke tijden op Gorcum had georiënteerd, nu zijn verbinden op Rotterdam richtte, maar zonder twijfel was ook de verbetering van deze vaarroute belangrijk.

Genealogie, wapenkunde en plaatselijke historie

door H. van Hoogdalem

Het geslachts- en wapenkundig onderzoek is de laatste 25 jaren sterk toegenomen. In de oorlogsjaren was het in diskrediet, omdat de resultaten er van gebruikt werden voor het uitleven van de rassenwaan en ter fundatie van het wanbegrip „herrenvolk”. Een der belangrijkste oorzaken voor de toeneming van vermeld onderzoek is wel het door beschrijving en ficherings toegankelijk worden van de gegevens van de oude doop- en trouwboeken der kerken. Op vele rijksarchieven is men met die arbeid al heel ver gevorderd. Er zijn zelfs archieven waar men bezig is de rechterlijke- en de notariële archieven op deze wijze toegankelijk te maken. Dit toegankelijk maken wil tevens zeggen leesbaar maken, want het is nu niet langer nodig het oud hollandse schrift te leren lezen. Dat hebben anderen thans gedaan en de resultaten daarvan vastgelegd in klapperboeken en kaartsystemen. Het moeizaam doorworstelen van vele dikke en bestofte folianten en dossiers, dat een dertig tot veertig jaren geleden nog nodig was, is daardoor al veel verminderd.

Voorts is er een aantal verenigingen in Nederland dat zich met deze materie bezig houdt. De bij deze verenigingen en genootschappen aangesloten leden beoefenen meestal het zoeken naar voorouders of het samenstellen van kwartierstaten en geslachtslijsten als een hobby. Ze wisselen aan elkaar de gegevens uit door publicatie in de bladen dier verenigingen en genootschappen. Via contactdiensten die zijn ingericht komt men bij het zoeken naar een lid van zijn voorgeslacht vaak in aanraking met iemand, die naar dezelfde persoon zoekt en die dan vaak al verder is dan U zelf bent.

Voor Nederland zijn wel de belangrijkste organisaties: Het Koninklijk Nederl. Genootschap voor Geslacht en Wapenkunde, haar maandelijksche periodiek de Nederlandse Leeuw; de Nederlandsch Genealogische Vereniging, afgekort N.G.V. met haar maandblad „Gens Nostra”. Deze vereniging bestrijkt door een sectie-indeling en door afdelingen in de grootste plaatsen van Nederland vrijwel geheel het land. Speciaal voor Zuid-Holland is van betekenis de Zuid Hollandse Vereniging voor Genealogie met haar maandblad „Ons Voorgeslacht”.

Die, zoals ik, is aangesloten bij al

deze verenigingen, beschikt over tal van contacten over geheel Nederland. Daar komt nog bij dat de twee eerstgenoemden een uitgebreide correspondentie hebben met buitenlandse organisaties en genootschappen, die het zelfde doel beogen. Langs deze weg komt men dus voor zijn onderzoek verder dan Nederland, indien dit nodig is.

Dit contact is ook van betekenis voor de plaatselijke historie, omdat naar mijn ervaring is, vele personen door dit familieonderzoek vaak belangrijke gegevens opduiken, die voor de historie van een stad van grote betekenis zijn. Ik denk hierbij b.v. aan de familievereniging Kalff, die ook lid is van de Historische Vereniging „Oud Gorcum”. Deze familievereniging geeft een blad uit, waarin van tijd tot tijd personen van die naam historisch worden belicht. De plaatselijke omstandigheden waaronder zij leefden en werkten worden daarbij niet vergeten. Het door deze vereniging uitgegeven familieboek draagt vooral in het eerste gedeelte een zeer sterk Gorinchems karakter, want het was een Gorinchems regentengeslacht, dat vooral vóór de reformatie een zeer belangrijke plaats innam in de Gorinchemse samenleving.

Door eigen onderzoek kwam ik in aanraking met een ander Gorinchems geslacht, namelijk het bekende geslacht „Snoeck”, waarover sedert de jaren 1880 al veel is gepubliceerd. Zelf zoek ik thans uit of de te Gorinchem levende Snoeken nog verwant zijn met de adellijke Snoecken, die Jonkheer voor hun naam mogen plaatsen.

Dit zoeken naar aanknopng met dergelijke specifiek Gorinchemse geslachten is maar niet een hobby van deze tijd. We hebben in ons Museum nog altijd het bekende wapenboek van Kuyl, waarin een rasechte Gorinchemer van de 18e eeuw zich heeft beijverd de geslachtslijsten samen te stellen van vrijwel alle regentengeslachten uit zijn tijd. Nauwkeurig geeft hij de familieverwantschap van al deze geslachten aan. Het lezen van een dergelijk werk verheldert op menig punt het inzicht in onze plaatselijke historie.

Dan is er nog het bekende werkje „De Memoriën van Diderick van Bleijswijck, dat in de tachtiger jaren der vorige eeuw werd bewerkt voor het Historisch Genootschap. Ook in dit werkje komt een schat van genealo-

gische gegevens voor, uitsluitend gebruikt om aan te tonen, dat vrijwel alle regentengeslachten die te Gorinchem op het kussen hebben gezeten in de 16e, 17e en 18e eeuw, familie van elkaar waren.

Welk een omvang al dit zoekwerk naar familieleden uit het verleden heeft gekregen zou men U het best kunnen vertellen op de afdeling bevolking ten stadhuis en onze stedelijke archiefambtenaar Mr. A. Telders, weet er ook van mee te praten.

Toch zal het U deugd doen te horen, dat ik zelf uit het materiaal dat onze vereniging bezit, zolang ik lid ben van bovengenoemde verenigingen, 308 inlichtingen heb verstrekt aan eveneens leden dier verenigingen, die zochten naar Gorinchemse voorouders. Een groot deel van deze zoekers werkt door hun arbeid mee aan het te voorschijn brengen van gegevens voor de plaatselijke geschiedenis vaak van groot belang.

Daarbij is mij b.v. heel vaak gebleken, dat het handschrift van de heer W. F. Emck „Oude namen van huizen en straten te Gorinchem” en de daarin voorkomende lijst van te Gorinchem gewoond hebbende personen en geslachten er toe bijdroeg zoekers over het z.g. „dode punt” heen te brengen.

Met Mr. J. Fox van het Rijksarchief te 's-Gravenhage had ik b.v. een zeer aardige correspondentie over het bekende schoorsteenstuk uit het Museum, dat een tot dusver nog onbekend wapen bevat. Zeer waarschijnlijk hebben we hier te doen met een wapen, dat gevoerd werd door een der leden van het geslacht Ottenhoff, dat van de 16e tot en met de 18e eeuw te Gorinchem voorkwam. Na een gevraagd onderzoek werd b.v. van het geslacht Monshouwer vastgesteld dat het afkomstig is uit Monchau in Duitsland.

Voor Mr A. F. Vink werden door mij b.v. alle Gorinchemsche Pellikanen beschreven en door hem in zijn boek verwerkt.

Onderzoekingen werden verricht o.a. naar de geslachten Lommers, Valk, de Hoog, Hooijdonk, van Leent, Cherdorp, Bonekamp, den Turk om er maar enkele te noemen. Van Mr. O. A. Vermeer notaris te IJmuiden ontving ik b.v. een uitvoerige beschrijving met voor Gorinchem onbekende gegevens over het geslacht van Bleijswijk, dat te Delft en hier tot de regeringsgeslachten heeft behoord en in beide steden een belangrijke rol heeft gespeeld.

Al met al een arbeid die naast het normale historische onderzoek dat gewoon doorgaat, werd verricht en niet zonder resultaten en zeker tot verheldering van vele situaties in onze Gorinchemse historie.

Uit mijn eigen onderzoekingen naar het geslacht Snoek is bovendien komen vast te staan, dat men het in het verleden met de familiegegevens dikwijls niet al te nauw nam. Zelfs mannen van naam op dit gebied schroomden vaak niet om klakkeloos de hen door familiepapieren voorgeschotelde familiegegevens zonder verder onderzoek over te nemen. Vooral een oud geslacht als dat der „Snoecken”, dat in het begin van de 15e eeuw al te Gorinchem stevig op de kussens zat, is zeker waard dat er door ons volop aandacht aan wordt geschonken.

Het zou aardig zijn als er onder de auspiciën van „Oud Gorcum” in het kader van de lezingavonden eens een Snoeckavond kwam, waartoe alle te Gorinchem wonende Snoeken b.v. konden worden uitgenodigd.

Veel zou er over dit alles nog te zeggen zijn maar ik wil het hierbij laten, onder de belofte, dat zo U het wenst er meer volgen zal.

Historie in mozaiek

door H. F. van Peer

De historie heeft velen bezielt tot scheppende arbeid. Schrijvers legden de geschiedenis vast in meer of minder belangrijke boeken, waarbij men het aanvankelijk dikwijls met de waarheid niet al te nauw nam. Men schreef vaak te gemakkelijk over wat anderen voordien hadden beweed en daarom is het wel eens moeilijk waarheid en verdichtsel van elkaar te scheiden. Maar gelukkig is er veel uit het verleden in geschrift bewaard gebleven en wij mogen blij zijn met al die bronnen, ook al hechten wij tegenwoordig voornamelijk waarde aan het authentieke document, maar waar dit ontbreekt wijst ook de beschrijving zonder bewijsstuk een weg, al moeten wij op die weg voorzichtig zijn, ze zit vol kuilen en hindernissen.

De historie inspireerde ook tot het verhaal — de historische roman zowel als het echte jongensboek. Tot abele spelen en schone verzen, tot de kunst van het woord en de realiteit uit het verleden. Ook hier „versierde” men maar al te veel, maar wie uit al de franje de kern weet te halen, zal veel leren van wat ware woordkunstenaars ons in vele eeuwen hebben voorgeschoteld.

En tusschen behoeven wij niet alles te aanvaarden wat werd geschreven; de kritiek heeft ook een taak en geen onbelangrijke. Dat wij vandaag kritischer tegenover de pennevruchten uit en over het verleden staan kan alleen maar een winstpunt betekenen en laten wij dan de romantiek gelijk meenemen, daar kan zelfs de moderne mens die naar het jaar 2000 snelt nog niet zonder.

—o—

De historie was ook een rijke inspiratiebron voor de beeldende kunstenaars en in onze musea en in oude boeken kunnen wij prachtige staaltjes vinden, gepeurd uit dat verleden. Schilders en beeldhouwers werden bezielt door de historie en niet te vergeten ook door de mythologie. Fraaie scheppingen leerden ons de oudheid kennen, ze voerden ons door de middeleeuwen en de pruijkentijd en „moderne” stukken van toen zijn op zichzelf historie geworden. Denk maar eens aan Rembrandt's „Nachtwacht”, aan de herbergen van Jar. Steen en Adriaen van

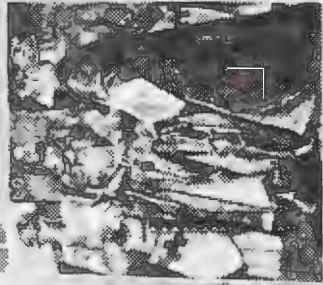
Ostade, aan de schuttersstukken van een Van der Helst, aan Frans Hals en vele anderen die hun tijd vastlegden op doek of paneel, met tekenstift of etsnaald. De een schilderde het volksleven, de ander regenten en vroede vaders, men komt in de salons en de huizen der rijken, men maakt kennis met eenvoudige boeren en vissers en ook topografisch leren wij veel uit het oude schilderij.

Ook vandaag nog kan de historie bron van inspiratie zijn en meermalen vinden wij daarvan waardevolle specimina in wandkleed en muurschildering, in steen en verf en niet te vergeten in het mozaiek, dat ik ditmaal als onderwerp kies en dan wel speciaal voor Gorcums historie, omdat wij een aantal mozaïeken rijker zijn geworden, die zeker meer aandacht verdienen dan alleen van hen, die de eetzaal van het bejaardentehuis in de torenflat bezetten omdat eten nu eenmaal een noodzaak is voor een mens, ook als hij ouder is geworden.

—o—

In die eet- en recreatiezaal dan is één van de wanden „verlucht” met een dertiental mozaïeken van Jaap Bouhuys en zijn vrouw, Nel Bouhuys-Klaassen uit Zandvoort. In tienduizenden kleine steentjes hebben zij de historie vastgelegd in fraaie uitbeelding en spreken de, goed harmonieërende kleuren. Dertien mozaïeken, elk omgeven door een soort lijst van handvormsteentjes. Stuk voor stuk juweeltjes van mozaïekunst, wel wat veel voor één muur, erg druk en met weinig systeem bij elkaar gebracht, maar niettemin juweeltjes.

Naar mijn smaak heeft men op deze muur teveel onderwerpen ineens verschoten en zou men met drie of vier grotere mozaïeken met meer lijn in het verhaal een betere keus gedaan hebben. Nu is het historische feit broederlijk verenigd met het sterke verhaal, gegarneerd met een plattegrond en brokjes van het dagelijkse leven in visserij en handel. Wat meer rubricering dus zou logischer verantwoord zijn geweest en wat in petto hebben gehouden voor versiering van andere gebouwen, b.v. verdeeld in historische feiten van belang, mooie maar sterke verhalen, de bestaansbronnen, e.d. Maar... ze zitten er, dertien bij elkaar en wij moe-

Het grootste deel van de mozaïeken in de muur van de cetsaal van het bejaardenhuis in de torenflat

ten ze dan ook zien als facetten van het bonte Gorcumse verleden. Sta mij echter toe, dat ik ze, in bewondering voor de kunstzinnige resultaten, toch groepsgewijs bij u introduceer.

—o—

Allereerst dan een stukje topografie in de vorm van een plattegrond, die de vesting Gorinchem toont na de uitleg van zo rond 1600. Wij vinden er de oude stad op met zijn elf bastions, gelegen aan de Merwede en doorsneden door de Linge. De vesting, zoals deze ontstond onder leiding van de vestingbouwer Mr. Adriaen Anthoniszoon, burgemeester van Alkmaar, die een groot aandeel had in de totstandkoming van onze Nederlandse vestingen en ook voor Gorcum de nodige verbeteringen voor het verdedigingsstelsel ontwierp.

De historie wordt allereerst uitgebeeld in het feit, dat Floris V in 1281 de inwoners van Gorinchem de tolvrijheid door zijn landen bevestigt, die reeds eerder in 1224 door Floris IV was verzekerd.

De grote Arkelse krijg tussen de Heren van Arkel en Holland wordt geïllustreerd door een mozaïek, waarin de voetval van Jan van Arkel voor Albrecht van Beijeren (1402) tot leven wordt gebracht. Ondanks een geweldige overmacht was Albrecht er niet in geslaagd de veste te overweldigen en de Arkels boden met hun bondgenoten een geweldige tegenweer. Groot waren de verliezen van de Hollanders en de verbonden troepen, men zegt wel 10.000 man. Er kwam eindelijk een bestand en om Albrecht's gezicht te bewaren moest Jan van Arkel in zijn eigen stad een voetval voor de Graaf van Holland doen en om genade bidden. Bovendien moest de vaan van de Graaf een dag lang van de burcht wapperen. De hoovaardige Jan brieft wel van woede, maar hij nam de voorwaarden op advies van zijn raadgevers aan en hij zorgde er wel voor, dat deze

voetval een kostelijke komedie werd. Hij toonde bij deze gelegenheid zijn macht en rijkdom en inplaats dat Jan van Arkel de vernederde partij was, droop Albrecht af als het kind dat tevreden was gesteld, maar... Willem van Oostervant, Albrecht's zoon, proefde de smaad en hij vergat die nimmer, tot hij op zijn sterfbed tot andere gedachten kwam.

En dan is daar Jacoba van Beijeren, Vrouw Jacob, die in 1417 naar Gorinchem was getogen om de stad te heroveren op Willem van Arkel. Het mozaïek laat Jacoba zien, vergezeld van een schrijver en een hofdame. Jacoba, die naar het verhaal zegt, haar zinnen op Willem van Arkel had gezet en haar troepen bevel had gegeven Willem levend in haar handen te spelen, opdat zij samen met hem het leven zou kunnen delen, Holland en Gelre (waarvan Willem de erfgenaam was) verenigd in de liefde die zij, naar men vertelt voor hem koesterde. Edoch, het leven kan hard zijn. Willem bleef in de strijd. Jacoba veroverde wel Gorinchem, maar niet de man, op wie zij haar zinnen had gezet. De tragiek van het leven in een mozaïek, dat ons één van Hollands meest merkwaardige vrouwen uit de historie laat zien.

Wat Aleid van Poelgeest in dit gezelschap doet is mij niet helemaal duidelijk. Ze lijkt mij verdwaald, ook al speelden de Arkels dan wel een rol in de invloed die deze jonge geliefde van Albrecht van Beijeren uitoefende in het voordeel van de Kabeljauwen. U kent het verhaal, zij werd uit de weg geruimd en Albrecht was er aanvankelijk woedend over, vooral op zijn zoon Willem, die op de vlucht ging, totdat vader en zoon zich samen tegen de Arkels keerden. Aleid was wel een belangrijk kind van haar tijd, maar ik had haar liever de rust gegund, na een bewogen liefde, maar... misschien vindt zij die tussen de bejaarden in de Gorcumse eetzaal.

Jan van Arkel de Sterke met zijn paard

En dan nu de sterke verhalen, te beginnen met onze eigen Jan van Arkel, de Sterke. U weet wel, de man die zo sterk was, dat hij zich aan een poortbalk omhoog trok — men zegt dat het de Arkelpoort was — zijn paard tussen zijn knieën geklemd. Zo sterk

was hij, dat het paard mee omhoog ging en van benauwdheid de tong uit zijn mond liet hangen. Een sterk verhaal, maar het mooiste uit onze geschiedenis. Een verhaal, dat wij in alle naïviteit vandaag nog met een stalen gezicht vertellen, alsof wij het zelf ge-

Jan van Arkel en de rijke koopman van Genua

loven. Maar wij laten ons toch immers zo'n sterke voorvader niet door de logica ontfutselen. En de Arkels waren toch ook stout en sterk! Die wetenschap ontnemt niemand ons.

Als de meest edelmoedige vrouw uit Gorcums vele eeuwen toont een prachtig mozaïek ons Elizabeth Henriks, de eerzame en Godvruchtige weduwe, die woonde over de Visbrug aan de haven op de noordenhoek van de Burgstraat. De vrouw, die tijdens een vreselijke hongersnood in 1316 mild van haar koren aan de armen deelde. Maar ook haar koren raakte op, de dienstmaagd wees haar op de steeds minderende voorraad, maar zij stuurde haar toch naar de zolder om te halen voor de armen. God beloonde haar goedheid en deed het koren van de zolder stromen en zij gaf het weer aan de armen.

Op het mozaïek ziet u deze vrouw, de hongerigen deiend van Gods genade. Vindt u het geen prachtig geheel? En dan te bedenken, dat het echtpaar Bouhuys het samenstelde uit duizenden kleine gekleurde steentjes. Elizabeth was deze moeite wel waard en ook haar plaats in deze mozaïeken-galerij.

Nog een mooi verhaal. Jan van Arkel terugkerend van een tocht naar het Heilige Land, in Genua beroofd van geld en goed. Daar stond hij met zijn dienaren, berooid in een vreemd land. Maar ziet, zijn dienaren komen aan een rijke woning waar het Arkelse wapen hen de redding toeriep. In dat huis woonde een koopman, begiftigd met veel geld en goederen, eens een arm marskramer, die door Heer Jan in Gorcum geholpen was zijn mars te verbeteren en hem de helft van zijn winst toezegde. Zie, deze koopman vond men in Genua en spontaan bood hij Heer Jan de helft van zijn rijkdommen aan. Maar onze Jan dankte voor dit edelmoedige aanbod, hij vroeg de koopman slechts zoveel geld, dat hij fatsoenlijk in Gorcum kon komen en dan bovendien geleide van een eerlijke knecht, opdat hij het geleende geld aan deze dienaar mee terug kon geven. Het mozaïek laat ze ons zien, de rijke koopman in Genua, zijn weldoener omarmend en hem leidend in zijn huis, dat gastvrij openstond voor de beroofde Gorcumse Heer, die zijn goedheid be-

loond zag. Want dat is toch de geest die uit al die mooie verhalen spreekt — doe het goede en gij zult het loon als vanzelf verkrijgen.

—o—

Een mooi mozaïek brengt ons terug naar de tijd, dat er nog vis werd gevangen in de rijke wateren rond Gorcum. Een poorteres met een visser, die haar een knaap van een zalm toont voor het middagmaal. Zalm! Voor ons een woord als uit een sprookje, een sprookje, dat eens werkelijkheid was, want ze werden bij duizenden gevangen deze adellijke vissen. En het is toch eigenlijk nog maar een halve eeuw geleden, dat ze bij honderden werden aangevoerd op de Gorcumse vismarkt. Een voorstelling, die wel echt binnen dringt in het verleden van het Gorcum, rijk aan vissers en aan de schatten van het water.

Als beeldige snippertjes in deze rijkdom van mozaïeken, een aardig molentje, zoals ze vroeger in groten getale werden aangetroffen, verder de kraan die al in de veertiende eeuw diende om de goederen uit de schepen te lossen en die op de Langendijk stond, tegenover de tegenwoordige Kraansteeg.

Een vissersbootje op de Merwede illustreert één van de toenmalige bestaansbronnen en dat er aan het eind van de veertiende eeuw in Gorinchem ook stenen werden gebakken aan de Linge vertelt ons een mozaïekje van een steenbakker, die zijn stenen optast voor de bouw van de stad.

Ziedaar een mozaïek in woord van de mozaïeken, waarin Jaap en Nel Bouhuys het historische beeld van onze stad in kleine steentjes tot leven brachten. Een wand vol betekenis, misschien dan wel zonder veel systeem, maar rijk aan inhoud. Een wand ook, waarvan ik u graag wat vertelde, na een gesprek met Jaap Bouhuys, die samen met zijn vrouw de edele kunst van het mozaïek in ere houdt en ons enthousiast kan maken voor het kunstige spel met al dat kleine goed in grote verscheidenheid van materiaal en kleur. Ik weet zeker, dat u een stukje van mijn enthousiasme overneemt als u deze mozaïeken eens ziet.

Elizabeth Henriks geeft mild van haar koren aan de armen

Gorinchem en de Visserij

door Mr. A. Telders

In de kronieken, welke de geschiedenis onzer stad behandelen, wordt verteld, dat in de dertiende eeuw één der Heren van Arkel ten oosten van de hem toebehorende heerlijkheid en kasteel van Wolferen, op de plaats, waar de Linge in de Merwede valt, zijn nieuwe hoofdstad stichtte. Bij dit kasteel woonden enige vissers, zodat de hier boven staande titel eigenlijk anders zou moeten luiden.

De stoute leden van dit riddergeslacht waren in feite souverainen van hun territoire en oefenden er verschillende heerlijke rechten uit, bijvoorbeeld de jacht- en de visrechten. Tijdens een periode van een goede verstandhouding met de Landsheer aan de overkant der Merwede, Heer Willem van Hoorne, Heer van Altena, werd in 1329 een overeenkomst gesloten betreffende de veerrechten en ook de visrechten op de Merwede van de halve Linge tot aan de Schelluiner sloot toe. De paal, welke aan de noordelijke oever de grens van dit heerlijke visrecht aangeeft, staat hoog naast haar in het gras verzonken zussje, dat de grens van het oude veerecht aangeeft aan de Dalemse dijk.

In 1382 geeft Otto, Heer van Arkel zijn poorters verschillende rechten, waaronder het vissen op „den werp (of stroom) en soo verre als Wolfieren strekt”. Op een oude, vrij primitieve kaart, uit de vijftiende eeuw waarschijnlijk, zien wij, dat dit recht uitgeoefend werd door Gorcumers dicht aan de zuidelijke rivieroever onder Sleeuwijk, met een groot net.

Na de val van het huis Arkel treedt op verschillend gebied het bestuur der stad in de oude rechten van dat huis en in 1423 schonken Burgemeesters, Schepenen en Raden — met verlov van Hertog Jan van Beyeren (Gravin Jacoba's oom) — aan het Schuttersgilde van den Edele Cruysboghe, de St. Joris- of Oude Schutterij, zoals dat gilde later heten zou, de visserij in de stadsgrachten. In de rekeningen van dit college over de jaren 1590, 1591 en 1592 wordt vermeld, dat die visserij verpacht wordt voor 12 Karolusguldens per jaar.

In de steden van West-Europa, die in deze eeuwen tot opkomst en grote bloei kwamen, werd een belangrijke rol gespeeld door de ambachtsgilden. Natuurlijk ontbrak in Gorinchem het Vissersgilde niet en uit een processtuk in het Oud-Archief blijkt, dat dit Gilde

in de Kerk een Vissers-altaar bezeten heeft in het jaar 1493. Ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat met het altaar van St. Pieter, dat volgens van Goch reeds in 1386 in de Kerk aanwezig is geweest, hetzelfde altaar wordt bedoeld, waar toch die apostel de Beschermheilige der vissers is.

—o—

Uit het heerlijke visrecht der Arkels heeft zich het Gorcumse vissersbedrijf ontwikkeld, hetgeen ook blijkt uit het feit, dat het Vissersgilde zich in later jaren heeft verenigd met het Viskopersgilde. In een keur of verordening uit het begin der zestiende eeuw worden er door de stedelijke regering 31 artikelen vastgesteld voor de Vismarkt, die toen nog gehouden werd op de Visbrug, op banken, die een voorgeschreven lengte moesten hebben. De op deze markt aangevoerde vis kwam voornamelijk uit zee, zoals wij uit de opsomming kunnen zien: haring, bokking, wijting, spiering, droge vis, (stokvis?) schol, bot, schelvis, elft en aal. Verderop worden ook mosselen en zalm genoemd. In een ander stuk worden ook de roggen nog vermeld. Naast bovengenoemde brug maken de Vismarkt en de Vissersdijk nu nog herinneringen uit aan de belangrijkheid van dit bedrijf, evenals de voormalige Zalmhaven en het is niet voor niets, dat de keten van de Deken van het Vissersgilde vandaag nog een der wanden van de Burgemeesterkamer ten stadhuize siert. Van Goch schrijft nog in het einde der vorige eeuw, dat het vissen naar riviervis een bron van bestaan voor een zeker gedeelte van Gorcums inwoners is en hij noemt de Dalemstraat het oude Visserskwartier. In de Merwede zijn in de loop der jaren vele zandplaten ontstaan, die zich steeds verplaatsen. Op die platen werd met de zegen gevist, die daar met een spil op werden bevestigd. Die spullen of palen leverden grote bezwaren op voor de scheepvaart, maar dat is een ander verhaal. Toen de zandplaten verdwenen, werd die spil op een vlot bevestigd en de wijze van vissen kreeg de naam van spil-, galg- of klepplotvisserij, welke door de gemeente als eigenares van het viswater verpacht werd aan de Gorinchemsche Vischmaatschappij. De zalmen en de legendarische dienst-

meisjes, die meer dan éénmaal zalm per week van het goede te veel vonden, behoren tot de historie nu de afvalstoffen der industrie, stroomopwaarts in de Rijn gestort, zelfs ondermaatse voortjes naar carbol doen ruiken. Behalve voor de visserij, is deze groot-scheepse waterverontreiniging ook een gevaar voor alle vormen van vrije tijdsbesteding op en aan het water en een bedreiging voor de Nederlandse watersportcentra, waaronder onze stad een belangrijke plaats inneemt.

—o—

Naast het vissersambacht — de broodvissers — zijn uit het heerlijke Arkelse visrecht de Gorcumse sportvissers ontsproten. (In 1961 zijn er ten stadhuize 2026 visaktes uitgerekte!) De sterke verhalen op deze tak van sport betrekking hebbende kunnen ook reeds bogen op een eerbiedwekkende ouderdom, want zelfs de goede Kemp doet hier al aan mede. Hij vertelt, dat in 1363 — in een pauze van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten — Heer Otto van Arkel Hertog Albrecht van Beieren, die voor zijn krankzinnige broeder Graaf Willem V als Regent Holland, Zeeland en Friesland bestuurde, uitnodigde tot het bijwonen van een tournoi in zijn stad Gorinchem. Hertog Albrecht nam de uitnodiging aan en met hem kwamen: „veel Ridders, Heeren, Vrouwen, Jonkvrouwen, de treffelijkste van Holland, zoo van de Hoekse als Kabeljauwse”. De ontvangst op het „Keizerlijke Slot” in het Wijdschild moet schitterend zijn geweest en toen de Hertog ten slotte afscheid nam, kreeg hij: „twee de grootste snoeken, dat men noyt te voren geen dergelijke in Holland gezien had, meerder dan heel groote zalmen”.

—o—

In de achttiende eeuw hebben Gorcums vroede vaderen blijk gegeven van een open oog te hebben voor een goede visstand. Ik citeer hier uit de Resolutiën van Drossaard, Burgemeesteren, Schout en Schepenen uit 1741.

De Drossaard Martinus van Barneveld, Heer van Krimpen enz., de Burgemeesteren Pieter van Erp, Mr. Francois van Hurck en Mr. Johan van Hemfort, Heer van Meeuwen, de Schout Cornelis van der Does en de Schepenen Mr. Diederik van Bleiswijk, Mr. Willem Hendrik van Barneveld, Willem van Gennep, Simon Brandt, Mr. Huibert Snoeck, Antonie Hagoort en Mr. Nicolaas de Gijzelaar, in verering gekomen zijnde, dat veele en ver-

scheyde Persoonen hen niet ontzien in de binnenlandse wateren van den Banne van Gorinchem en van de voorn: Landen van Arkel met allerly soorte van Vistuyg te Vissen, zoo bij nagt als bij dage, ook zelfs in de Paytyd der Vissen, waardoor niet alleen de geheele Visserij geruineert, maar ook aan de In en Opgeseetenenen groote nadeel en schade toegebracht word en daar tegen willende voorzien, hebben goedgevonden te Ordonneeren Statueren en Keuren, mits dezen, de Poincten en Articulen na volgende.

I

Eerstelijk verbieden wij allen en een ygelijk in den paytyd der Visschen, welke duuren zal van den 15 Maart tot den 15 May van ider jaar, in den voorn: Banne en Lande van Arkel Visch te vangen, op enigerhanden manieren, op de boeten van vijftentwintig Gulden: eyge of gepagte Wateren alleenlijk uitgezondert, ook zullen de Huurders van de Landen in de Slooten langs die Landen mogen visschen ten waare by huurcedule den eygenaar het Visschen aan zig gehouden had.

II

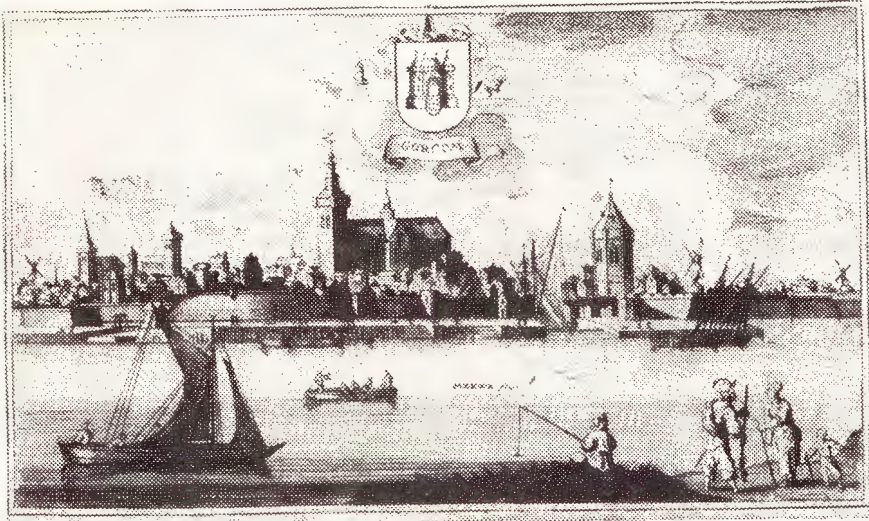
Niemand zal mede op Zondagen, gedurende de Preeck en Catechiseertijd of op andere Feestdagen, nog ook by nagt mogen visschen insgelijks op geenerhanden wyse op de boete van tien guldens.

III

En dewijl het gemeen daar aan ten hoogsten gelegen is, dat de toe en afgangen des Waters, tot en van de Watermoolens niet belet of verhindert worden, wanneer de Moolens malen; zoo verbieden wij op dien tijd, ook wanneer water tot verversing van buyten ingelaaten word, de Vlieten en Weteringen binnen of buitendyck te besetten, met eenige Visnetten of Korven, op de boeten van zes guld: dog indien hetzelfde door imand van de Molenaars mogt gedaan worden op een boete van twaalf guld: voor de eerste ryse, en voor de tweede ryse, op een boete van vijftentwintig guld: en voor de derde ryse op paene van cassatie, egter zullen de Moelnaars mogen visschen in de Moleslooten ten waare die verpagt waaren.

IV

Wijders zal hem niemand mogen vervorderen in eenige Binnewateren te

De hengelaar op de Middenwaard in 1672

visschen met Segens, Schrobnetten, Schakels, Kuylen, Pooknetten, Setangels, Visjes aan Hengelroeden, Fleuren Aalkorven, Fuyken of diergelijk Vis-tuyg op de boete van vijf en twintig Guld: en verbeurte van het Wand en Vissersgereetschap, uytgezondert op gepermitteerde tyden als vooren. De volgende geëxcipeerde Persoonen alleenlijk met de Schakel (een net), als de Schouten ider in zyn district in de Vlieten en Weteringen langs de wegen heen loopende, de Ingelanden en Bruykers in de Slooten tusen haar Land en Weteringen langs haar land, de Molenaars in de watergangen of Molenslooten en de gequalificeerden tot de Jagt, mits persoonlijk daar op zynde of imand van haare kinderen ten minstens veertien jaaren oud.

V

Geen Soldaten zullen op eenigerhande wyze, zelfs niet met de Hengelroede in voorz. Binnenwateren mogen visschen op zodanige Correctie als na bevind van zaken zal geoordeelt worden te behooren.

VI

De Boeten als voeren te verbeuren, zullen wesen ten profyten van den Heer Drossaard voor de eene helfte, en de wederhelfte voor den Aanbrenger.

En opdat Haar Ed. Gr. Achtb: goede intentie preciselyk moge worden

agtervolgt en nagekomen, zoo worden de Schouten van de respective districten gelast, daar aan niet alleen de hand te houden, zoo veel in haar is; maar ook vooral zorge te dragen, dat dese Keure alle jaar op den laatsten Zondag van de maand Februa: met voorkennisse van den Heer Drossaard in elk district na gewoonte werden gepubliceert en geaffigeert. Actum ter Camer van Heeren Burgemeesteren binnen Gorinchem den 28 april 1741.

—o—

De hengelaar behoort bij het stadsbeeld van Gorinchem! Op een plaat van 1572 zien wij hem zitten op de Middenwaard — die zich destijds verder in westelijke richting uitstreckte — tegenover de plaats waar de Linge in de Merwede uitkomt; op een plaat van honderd jaar later in 1672 zien wij op dezelfde stek — blijkbaar een goede! — misschien de achterkleinzoon van de vorige. Van der Ulft in het midden der zeventiende eeuw op zijn afbeelding van de Blauwe Toren, — die toen niet meer bestond, toont ons een Gorcumer, die naar zijn dobber in de Duvelsgracht zit te turen. En zij zijn er nog, de geduldige mannen aan de oevers van het water, dat in de onmiddellijke omgeving van Gorinchem zoveel gelegenheid biedt voor deze oude sport. Tellen wij onder onze medeburgers niet een „Oppersnoeker”? En een vooraanstaand banketbakker, die de

stromen en krekken van de Biesbosch op zijn duimpje kent? En een ijverig kruidenier, wiens blozend aangezicht niet alleen te danken is aan het per rijwiel rondbrengen van de bestellingen zijner klanten door de hele stad, maar ook aan het besteden van zijn helaas weinige vrije uren aan de water-

kant op de karper, waar hij gaarne zijn uitgebreide kennis mededeelt aan nieuwelingen in de hengelsport? En telde Gorcum's Politiekorps niet een lid, bij wiens imposante verschijning aan de oevers van rivier, kanaal of sloot, alle bewoners van het natte element de schubben te berge rijzen?

De historie van de windmolens (in 't bijzonder van de Alblasserwaard)

Op zeer onderhoudende wijze heeft de heer M. van Hoogstraten, een van de grote kenners van de Nederlandse molen, secretaris van de Monumentencommissie van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland in het seizoen 1962 voor een zeer geïnteresseerd gezelschap de historie en de hedendaagse situatie van de Nederlandse windmolen, speciaal in de Alblasserwaard, belicht. Zijn causerie werd geïllustreerd met een groot aantal fraaie dia's.

Na een kort welkomstwoord van de voorzitter van de Historische Vereniging „Oud-Gorcum”, de heer G. van Andel, gaf hij een overzicht van de technische opbouw van de molen in het algemeen met 'n schets-tekening, waardoor men een inzicht kreeg over het mechanisme.

Van wiek tot molensteen

Wanneer men in het landschap een molen ziet staan, dan is de eerste gedachte vaak: wat een aardig „molentje” staat daar. Men beseft dan niet, welk 'n mechanisme die romp inhoudt en met welke afmetingen men te doen heeft. De grote ijzeren as kan wel 3½ ton zwaar zijn en een lengte hebben van een meter of 5. De 2 wieken, die in elkaars verlengde liggen, kunnen samen een lengte hebben van wel bijna 30 meter! Het hekwerk kan 3 meter breed zijn, maar als we de molen in het land zien staan, zonder een mens er bij als vergelijking, dan weet men die geweldige afmetingen niet. Er is een vrij eenvoudig mechanisme nodig om de horizontale windkracht over te brengen naar een verticale kracht, waardoor de molensteen aan het draaien komt, of, bij de watermolens, het scheprad zijn werk kan gaan doen.

De uitspraak: Nederland is groot geworden door de windmolens, is bestilst geen holle frase, want vele bedrijven hebben er hun ontstaan aan te danken. Molens kunnen dienen om water te verplaatsen, maar ook hebben zij gediend als industriemolens. Hier denken we b.v. aan de olie-, papier-, run-, mout-, cacao-, beender- en zaagmolens. Uit de ijzermolen ontstond de metaalindustrie, al bleef het toen niet meer bij het pletten van ijzeren platen en staven.

Vrijwel het hele westen van ons land is leeggemalen door de watermolens en verschillende hebben nog steeds die taak te vervullen.

De standaardmolen

De heer Van Hoogstraten begon zijn serie dia's met enkele beelden van oude prenten, die toonden hoe reeds vroeg de molen aanwezig was. Hoe oud de molen echter is, kon niet beantwoord worden, maar wel was reeds in het jaar 1000 de windmolen bekend. Ook over de herkomst is zeer weinig te zeggen. De molen, die in de Bijbel genoemd wordt, is echter een wrijver: 2 stenen, waarvan de bovenste door mankracht wordt bewogen over de onderste. De waterradmolen beschouwen we meestal niet als „molen” en die treffen we dan ook alleen daar aan, waar een groot verval in de beek of rivier is. En dan was er ook de molen, die aangedreven werd door een paard: de z.g. rosmolen! (We denken even aan de Rosmolensteeg te Gorinchem).

De torenmolen, zoals die in Gronsveld (Limburg) staat, moet wel beschouwd worden als de oudste soort molen in ons land. Het is een open standaardmolen, maar meestal komt men het gesloten type tegen.

Veel molens reeds verdwenen

Veelal stonden de molens in het vrije vlakke land, maar de industriemolens werden toch dicht bij een woongemeenschap gebouwd. Daar had men de directe afzet van de produkten en zo verschenen er bij de steden molens. Deze werden, om beter de wind te vangen, op hoogten gezet, op een muur of een stadswal. Zo had Brugge vroeger 100 walmolens, nu nog maar 2; de

Zaanstreek had er wel 1000, nu nog maar 13; Amsterdam telde er voorheen een 150 en ook daarvan is niet veel meer overgebleven.

Van de rond 10.000 molens, die ons land heeft gehad, zijn er in totaal nog geen 1000 meer over en in de eerstvolgende 25 jaren zullen er zeker enkele honderden sneuvelen.

Bovenkruiers

Na de watermolens, die veelal wipmolens zijn, komen de bovenkruiers in zwang. Deze werden op bergjes gezet en vaak wit gekalkt tegen het ongedierte. Bovendien geven die een speciale bekoring aan het landschap.

De stellingmolens werden dus dicht bij dorpen of steden gebouwd en vele daarvan zijn in vervallen toestand, maar er wordt hard gewerkt, om deze weer bedrijfsklaar te maken en te behouden voor vele jaren. Uit ons gebied werden dia's getoond van molens te Streefkerk (pas gerestaureerd), de „Kijk over de dijk” te Dordrecht als laatste van de 74 molens van deze stad; de „Nooit Gedacht” bij het Paardenwater te Gorinchem en „De Hoop” alhier. De schoonheid van het land kwam door deze dia's wel zeer tot zijn recht.

In de Alblasserwaard

Na de pauze gaf de heer Van Hoogstraten een beeld van de molens in de Alblasserwaard en vooral van de molens bij Kinderdijk. Dit zijn z.g. achtkanters, waarvan het Waterschap De Overwaard en De Nederwaard er ieder 8 hebben staan. Voor de Overwaard hielden zij 12500 bunder watervrij en voor de Nederwaard 8700 bunder.

Voorheen maalde iedere polder, hoe klein die ook was, op eigen houtje het water uit, maar tot in de 17e eeuw was dit toch geen veilige streek, getuige het aantal boerderijen, dat op hoogten werd gebouwd. Eerst werd het water naar Glessendam gemalen om daar geloosd te worden op de Merwede, maar later werd Kinderdijk, de uiterste noordwestpunt van de Alblasserwaard, als uitslagplaats gekozen. Deze ligt n.l. het dichtst bij de zee en daar is vooral de eb het sterkst voelbaar, zodat er een natuurlijke lozing kon plaats hebben, als de molens het water daarheen hadden gestuwd. De veenlaag klonk echter steeds meer in, zodat naar een andere mogelijkheid gezocht werd, om het water „hoger” te brengen, zodat dan een natuurlijke lozing op de Lek kon ontstaan en zo zag men daar in die hoek de vele molens achter elkaar verrijzen.

Ieder stel van 8 molens maalde voor de beide waterschappen Overwaard en Nederwaard het water uit de lage boezem naar een hoger gelegen (1 meter verschil) „vergaarbak”, van waaruit dus natuurlijk geloosd kon worden bij eb. In 1738 verreezen er voor de Overwaard 8 stenen molens en in 1740 voor de Nederwaard ook 8, maar met riet gedekte molens, die nu nog zeer vele vreemdeelingen naar dit gebied trekken.

De lage boezems werden met mankracht gegraven en liggen er al meer dan 600 jaar! Dat was groot werk voor die dagen.

In die noordwesthoek vindt men ook het waardhuis te Kinderdijk, waar alles over de waterhuishouding van de polders werd bedisseld, „al of niet nagehouden met goede wijn!” De hensbeker zou daar veel over kunnen verhalen! Hier treft men dan ook een landschap aan, dat het meest Hollandse beeld geeft en dit werd met de kleurendia's prachtig weergegeven.

De Zuid-Hollandse molen heeft een mooier lijn dan de Noord-Hollandse molen en ook dat was goed waarneembaar. Zo heeft elke molen zijn eigen karakter gekregen, al naar gelang de streek, waar hij wordt aangetroffen.

Vele dia's werden getoond van molens uit onze omgeving, zoals die te Streefkerk, Groot-Ammers, waar ook een roedenloods is te vinden: één van de twee in ons land bekende. Vervolgens passeerden de molens van Noordeloos, Meerkerk, de polder Oud-Alblas (die waarschijnlijk hersteld zal worden), de polder Wijngaarden (waar het molenrad is vervangen door een vijzel), van Goudriaan, Hoorbaar, de Scheiwiijkse molen bij Gorinchem en die bij Langerak de revue.

Voor het behoud van de molens

Voor al de laatste wereldoorlog is er heel veel gedaan voor het behoud van de molens en degenen, die deze lezing bijwoonden, zullen stellig de molens nu met andere ogen gaan bezien. Zij vormen een stuk cultuur en een stuk historie, waard om behouden te blijven, want ons land heeft zijn ontstaan voor een zeer groot deel te danken aan de windmolens.

Het was zeer begrijpelijk, dat de heer Van Andel zeer enthousiast was, nu hij bemerkte, dat er zoveel van de bestaande windmolens is vastgelegd in de (1500) dia's van de heer Van Hoogstraten en dat deze zich zoveel moeite getroost heeft om de windmolens in stand te houden. Hij dankte de spreker ten zeerste voor zijn boeiend betoog.

Twee Gorcumse huizen werden gerestaureerd

Kortgeleden zijn in Gorinchem twee restauraties klaargekomen, waardoor het stadsbeeld ongetwijfeld is verfraaid. Het pand Havendijk 72 was als pakhuis in gebruik en het zat onder een pleisterlaag verborgen. Het enige dat herinnerde aan de vroegere gevel waren de beeldhouwde kopjes boven de ramen. Toen de pleisterlaag er gedeeltelijk afviel zag men de oude gevel blootkomen, zoals de foto hierboven weergeeft. Toen men de gevel van de pleisterlaag had ontdaan kreeg men het beeld zoals de foto op pag. 70 toont en hoe de restauratie is verlopen laat de foto op pag. 71 u zien.

Havendijk 72 voor de restauratie.

Havendijk 72 na de restauratie.

Het pand Tolsteeg 3 (uit 1607) had een geveltje, dat wel erg vervallen was, maar gelukkig niet door de „pleisterziekte” was aangetast. Restauratie was volkomen verantwoord en hieronder rechts ziet u het resultaat. Ongetwijfeld zijn er in Gorcum nog verscheidene gevels, die voor dergelijke beurten in aanmerking komen, waardoor bewaard wordt wat waard is uit vervloegen eeuwen behouden te blijven.

Voor de restauratie

